

לאבימלך, אבל לא הוצרך הכתוב לכתוב זה פה, כי שם נכתב מצד שנמשך מהתנצלות שנתן אליו אבימלך מה שנתן, והיה זה הוכח וכסות עינים לשרה שלא קרב אליה, כמ"ש שם הכתוב ⁹¹, הנה נתתי אלף כסף לאחיק, כמו שאפרש שם בע"ה, אבל כאן לא הוצרך להזכיר בדברים כי הענין כולו היה מוכיח כמו שכתבתי.

75

[כ] ויצו עליו פרעה אנשים וישלחו אותו וגו'. אמר ששלחו אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, ואם כבר היה ראוי שיאמרו אליו למה רמיתנו ושיכופו אותו להחזיר מה שנתנו לו על דעת שהיתה אחותו, כי היתה מתנה בטעות, אבל בחמלת השי"ת עליו לא לקחו ממנו דבר [עכ"ל] הרמב"ן ז"ל ⁹².

5

ואמר שעלה ממצרים הוא ואשתו ולוט עמו, וכבר הודיענו מה שירד עמו גם כן לוט, ולא הוצרך לומר זה בתחלה, כי אם היה נלוו לאברהם בצאתו מארצו וממולדתו איך יפרד ממנו כלכתו לחיות נפשו, הלא גם לוט מצטרף לכן, אף כי למה יגיד זה ללא דבר. אבל עתה הוצרך לכתוב למה שנמשך ממריבת רועי לוט ואברהם.

10

[יג, א] ואמר ששבו הנגבה, והוא דרומה של ארץ ישראל, לא שתהיה ארץ ישראל בכללה לדרום מצרים, אבל היא לצפינה ⁹³, ואמנם מצד שהיה נכסף אברהם לשבת בדרומה של ארץ ישראל למה (שנפרד) [שנפל]

חילופי נוסחאות

71 לאבימלך ¹ את אבימלך ב מ; אל אבימלך ג, וכולם גירסאות נכונות. כי שם נכתב מצד ² כי לא שם נכתב | מצד ממה ג. 72 מהתנצלות | מהתנצלותו ב מ. הוכח, הונח ב מ. 75 כמו | וכמו ב מ. [כ] 1 ואת אשתו חסר ג. 3 שהיתה ¹ שתהיה ב מ ג. 4 דבר ¹ לפי כתיב ב ג מ; דברי א. 5 הרמב"ן ז"ל | עכ"ל הרמב"ן ב מ; והרמב"ן ז"ל ג. 6 מה | בזה ב מ ג. עמו ג"כ לוט | לוט עמו ג. 7 לומר זה | זה לומר ב מ. היה ¹ היה לוט ב מ. לאברהם ¹ אל אברהם ב מ. 8 בלכתו | בדתו ג. 9 אף | אבל ב מ; חסר ג (בין השיטין כתו אף). הוצרך ¹ יצטרך ג. לכתוב ¹ ליכתוב ב; ליכתב מ; לכת' ג.

[יג, א] 1 והיא | והוא ב מ ג. ארץ | הארץ ב מ. 2 לדרום מצרים | בדרום מצרימה ג. 3 נכסף אברהם | אברהם נכסף ב מ. שנפרד | שנפל ב מ ג. 4 לחלק |

הערות

91 להלן כ, טז. 92 בראשית יג, א. 93 כן הוא גם ברשי שכתב; לבא לדרומה של א"י כמו שאמר למעלה הלוח ונסוע הנגבה להר המוריה ומכל מקום כשהוא הולך ממצרים לארץ כנען מדרום לצפון הוא מהלך שארץ מצרים בדרומה של א"י.

באחרונה לחלק יהודה, ושם היה בית המקדש, עד שלזה אמר מתחלה ⁹⁴ הלוח ונסוע הנגבה, אמר, גם כן עתה ששבו הנגבה.

5

[ב] ואברהם כבד מאד במקנה בכסף וכו'. אחשב שנכתב זה למה שתהיה ראוי שיחוש אברהם פן יהפך לבב פרעה ועבדיו ⁹⁵ לשלוח אחריו ולקחת מידו את ההון הרב אשר נתן לו בטעות, ואם כבר שלחיו עם כל אשר לו [אולי] להיותו נבהל על נגעיו, ובהנחה לו ישיב אל לבו, ולזה היה ראוי לאברהם שימהר דרכיו [מאוד ביותר] ולא ינוח לו עד שיובו אל מחוז הפצו, ולזה הודיענו שלא היה הענין כן, אבל אברהם עם היותו כבד מאד כמה שהעניקו פרעה, לא היה נחפו ללכת, אבל הלך לאט למסעיו מיום צאתו לפני פרעה.

5

[ג—ד] והוא אומר מנגב. כי ארץ מצרים היא נגב ארץ ישראל, ועד כואי בית אל, שיתן פנאי ושהות לפרעה שאם ירצה לחזור יחזור ⁹⁶, ונקל בעיניו כל זאת, משאם פן יחשדוהו שהלך כמתחבא וכורח כמה שיגידו לו אנשיו, כי מהר דרכו מפניו, וזה ראוי באברהם באמת. וספר ששב אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה, ואשר קרא שם מתחלה בשם ה', כי זה כל ישעו וכל חפצו, או שעכשיו קרא בשמו להודות לו כעל כל אשר גמלהו ⁹⁷.

5

חילופי נוסחאות

לשבת ג. 5 ששבו | שישבו ב מ. [ב] 1 במקנה בכסף וכו' ¹ וילך למסעיו וגו' ב מ; וגו' וילך למסעיו ג (בין השיטין תוקן למסעיו). שתהיה | שהיה ב מ. 2 שיחוש | שתחוש ב מ. 3 ההון הון ב מ. 4 לו | לו אולי ב מ. לו ¹ לו לבו ב מ; לו אולי ג. נגעיו ¹ נגעו ג. ולזה | ולכן ב מ. דרכיו דרכו ב מ; מאד ביותר ג. ולא ינוח לו ¹ ולא ינח לבו ב מ; וינוח (בין השיטין תוקן ולא ינוח) לבו ג. 6 ולזה | לזה ג. היה ¹ חסר ג. 7 לאט | לאט ב מ; חסר ג. מיום ¹ ליום ג. צאתו ¹ צאתו לו ב מ. [ג—ד] 1 היא נגב ¹ היה נגב של ג. 2 בית | אל בית ג. לפרעה ¹ אל פרעה ב מ. 3 שהלך כמתחבא ¹ שהמלך כמתנגב ב מ. 5 שם | חסר ב מ. מתחלה בשם ה' בשם ה' מתחלה ב מ. 6 כל | חסר ב. או | חסר ג.

הערות

94 לעיל יב, ט, שזה היה עיקר רצונו. 95 על פי שמות יד, ה. 96 בתולדות יצחק (טז, ב): וילך למסעיו לפי שהמתנות שנתנו לו בשביל שרה היו כאלו במרמה שעל שאמר אחותי היא נתנו אלא שפרעה מחל, ועם כל זה אולי יתחרט אחר ששלחו ויקח ממנו המתנות, ואם היה אדם אחר היה בורח והולך ביום אחד מהלך שלשה, אבל אברהם לפי שהיה נדיב כמו שאמר למלך סדום אם מחוט ועד שרוך נעל וגומר, אמר שאברהם לא הלך כבורח אלא בנחת רוח במסעות עצמם שבא למצרים באותם חור ויתן בהם ואם יתחרטו יבואו ויקחו שלהם. 97 כן ברלב"ג (כג, ע"א): אל מקום המזבח שעשה שם בראשונה וקרא שם בשם

[ז—יג] ויהי ריב בין רועי מקנה אברם ובין רועי מקנה לוט גו'. אמרו
 בב"ר⁹⁸ שמריבתם היה למה שהיו רועי לוט מרעים בשדות אחרים, ולזה
 אמר. והכנעני והפריזי אז יושב בארץ, כמו שכתב רש"י ז"ל בפירושו,
 או שהיתה מריבתם על דרך הפשט על דבר המרעה, כי כל אחד מהם
 היה רוצה לבחור הטוב לנפשו⁹⁹. ולזה אחשב שאומרו, והכנעני והפריזי
 אז יושב בארץ, הוא מצד שאברהם פחד פן יהיה נכאש עניינם בעיני
 מושל הארץ, למה שכל אחד מהם היה רוצה להתגבר בארצו, וחשש פן
 ישית ידו על שניהם, וגם את הכל יקח כדרך כל מושל רע¹⁰⁰, ולזה היה
 אומר כי לא היה יכול להשקיט פחדו על סמך שם בן נח זקנו המושל על
 ירושלים, כי עדיין לא המלך עליה, אבל הכנעני והפריזי אז יושב
 בארץ לא ימשול עליה שם כלל. ולמה שראה מזה שעניינם בסכנה אמר
 אל לוט שבשנים פנים לא יהיה המריבה ביניהם עד שיותר אליו, שהוא
 יבחר הטוב ומקנהו יהיה כנותר. וספר, שכבר עשה זה לוט, ונתן עיניו
 בחלק יפה מה שלא היה ראוי אליו לעשות אמנם כל זה לדעתו, כי בחר
 כל ככר הירדן אשר היה בעת ההיא כולה משקה, ולהפלת טובו וגודל
 רעונותו אמר שהיה כגן ה', ולמה שגן עדן בלתי נראה, אמר אחריו בארץ
 מצרים, הנראה לעין, אבל לא אמר בארץ מצרים לבד, להיות ככר הירדן
 מעולה עד שראוי שידומה לגן ה' אלוה של עולם¹⁰¹, עניינו אמר עוד

חילופי נוסחאות

[ז—יג] 1 בין רועי — גו' | חסר ב מ ג. 2 למה | על ג. 5 היה רוצה
 לבחור | היו בוחר ג. לנפשו | כנפשו ב מ. 6 עניינם | ענינו ג. 7 מושל |
 מושל כל ג. 8 וגם את הכל יקח | ולקחת את הכל ג. כל | חסר ג. רע | רשע ב מ ג.
 9 המושל | המולך ב מ; שהיה מלך ג. 10 ירושלים | ירו שלם ב; ידו מ (בשולי
 הגליון כתו' שלם). המלך | המולך ב מ; נמלך ג. 11 ימשול | היה מושל ב;
 היה מושל עדיין מ; משל ג. עליה שם כלל | עליהם שם כלל עדיין ג. 12 שבשנים
 פנים | בשום ענין ג. המריבה | מריבה ב מ ג. 13 וספר | וסיפר ב מ. שכבר
 עשה | שעשה ג. 14 שלא היה ראוי אליו לעשות | ב מ; שלא היה לו לעשות
 וראוי לו ג. 16 שהיה כגן ה' | שהיה כגן הש"י ג. בלתי נראה | אין נרא' ג.

הערות

98 פרשה מא, ה. 99 כפירושו של הרמב"ן. 100 השווה רמב"ן
 שכתב: ופחד אברהם פן ישמע הכנעני והפריזי יושב הארץ כובד מקניהם ויגרשום
 או יכו אותו לפי חרב ויקחו להם מקניהם ורכושם, כי ישיבת הארץ עתה להם
 ה' כמו שקדם, או יהיה הרצון בזה שבהגיעו שם קרא שם אברהם בשם ה'.
 לא לאברהם וזה טעם והכנעני וכו'. 101 ראה רד"ק: גן ה' והוא גן עדן
 שהיו ד' נהרות משקים אותו כמו ארץ מצרים שהנהר משקה אותה כולה. ובוהר
 וירא (קט, א): אלא כגן ה' דאית ביה ספוקא ועדונא וכו'. 102 ע"פ דברים

בארץ מצרים. ולזה בחר לו לוט עם שהיה ראוי אליו לתתו לאברהם כי
 לו משפט הבכורה¹⁰², ולא עשה כן אבל לקחו לעצמו כי מכשול עונו היה.
 והתנו ביניהם כי, אברהם יושב בארץ כנען ולוט יושב בערי הכנען לבד,
 פעם באחת ופעם באחרת, כפי מה שיצטרך ענין מקנהו, ונמשכו אהלי
 עד סדום.

ואומרו ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד, נתפרש ע"י יחזקאל שאמר¹⁰³
 הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת להם ושלות השקט (עולם) היה
 לה ולכנותיה ויד עני ואביון לא החזיקה ותגביהנה ותעשנה תועבה לפני.
 הנה ביאר שהיו רעים לבריות ואכזרים, ומלבד זה עשו תועבה אשר היא
 דרכם הרע הידוע¹⁰⁴. ולזה אמר הכתוב, כי אנשי סדום היו רעים זה לזה
 כדברי ר"א¹⁰⁵. ומלבד זה היו חטאים לה' מאד, והוא העון המגונה אשר
 היו נשקעים בו. או [שמצד] שכל אנשי כנען היו חטאים, אמר שאלה היו
 חטאים מאד, כלומר יותר מהם ולכן נהפכה ארצם גופרית. והודיענו בזה
 גנות לוט שכחר בחברתם¹⁰⁶ למען ירעה מרעהו כר נרחב, והשי"ת משך
 אברהם מזה, כי לא ינוח גורל הצדיקים על שבט הרשע¹⁰⁷.

[יד—יז] וח' אמר אל אברם אחרי הפרד לוט מעמו גו'. כתב רש"י ז"ל
 כל זמן שהרשע עמו היה הדיבור פורש ממנו וכו'. ואני חושב בדרך

חילופי נוסחאות

18 עולם | העולם ב מ. 19 ולכן ג. בחר לו | בחרו ב מ; בחר ג (בין השיטין
 כתו' לו). לתתו | לתת ב מ. 20 לו | לו לו ג. 20 היה | חסר ב מ.
 21 כי אברהם | שאברהם ב מ ג. כנען | כנען כלה ב מ; כנען כלו ג (בשולי הגליון
 כתו' משקה). 25 עולם, חסר ב מ ג. 27 ביאר | באר זה ג. ומלבד זה |
 מלבד זו ג. תועבה | תועבה לפני ב מ ג. אשר היא דרכם | שהיא ג. 28 הרע |
 הרעה ג. כי אנשי | ואנשי ג. היו | חסר ג. 29 ר"א | ר' אברהם ב; ר' מ (בשולי
 הגליון כתו' אברהם); ר"א ב"ע ג. והוא | והיה ג. אשר היו | שהיו ג. 30 שכל |
 שמצד שכל ב מ; שמצד כל ג (בין השיטין תוקן שכל). שאלה היו | שהיו ג.
 31 ולכן | ולזה ג. גופרית | חסר ב מ ג. 32 מרעהו כר נרחב, ב מ; (בשינויים);
 מבחר ג. מרעהו | מקנה ב מ. משך אברהם מזה | חשך מזה לאברהם ב מ; חשך
 אברהם ג (בין השיטין כתו' מזה).

[יד—יז] 1 כתב | ב ג; אמר אליו שישא עיניו (בכ"י זה נמחק) כת' מ. 2 כל | ג;

הערות

כא, יז. 103 טז מט, נ. 104 וכן העתיק באברבנאל (קצו ע"ב): וכבר
 ביאר הנביא יחזקאל רעתם באמרו הנה זה כו', הנה באר שהיו רעים לבריות
 וחטאים לשמים. 105 אבהע"ז שכתב: רעים לבני אדם ויחזקאל פירש
 זה ויד עני ואביון לא החזיקו. 106 השווה רש"י לפסוק יג. 107 ע"פ

הפשט כי מתחלה אמר השי"ת לאברהם י, לזרעך אתן את הארץ הזאת בסתם, אבל עתה אחרי הפרד לוט מעמו אמר אליו שישא עיניו, ויראה כל ארץ כנען אשר נשאה מלכד ערי הכנען אשר בחר לו לוט, ושיתהלך בכולה לאורכה ולרחבה כי לו יתננה, (ולו) [ולא] רצה שיהיה חלק לוט נכלל במתנתו, ואם היה מכלל גבול הכנעני לכל תקולל חלקו בארץ, ולזה אמר אחרי הפרד לוט מעמו, וברר לעצמו מה שכירר הראהו לעין במעשה גם כל הנשאר אליו, כדרך שהראה ארץ ישראל למשה 109 ואמר שהכל יהיה שלו לארכו ולרחבו להנאתו ולטובתו. ועל דעת רז"ל שאמרו 110 שמריבת הרועים היתה מצד שרועי לוט היו מרעים בשדות אחרים מצד שדמו שלוט [י] היה יורש אברהם, ושרועי אברהם היו מוכיחין אותם כי עדיין לא זכה בה אברהם, אבל עודנה לכנעני ולפריזי, אחשב על דרכם, כי אחרי הפרד לוט מאברהם ולקח לעצמו המרעה הטוב היה המקום צר לאברהם, ולזה הרשהו שלא יחוש עוד על הגזל, אבל ירעה מקנהו בכל אשר יחפון.

ואמר לזה, כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה ולזרעך, בלבד עד שתהיש עליה על הגזל כמו שהששת עד כה, אבל גם לך אתננה. ולזה אמר אליו עוד, קום התהלך בארץ גו', ולא יבצר ממך מקום, אבל תשתמש בה כרצונך, כי לך אתננה, שאחר שהיא עתידה להיות לזרעך

חילופי נוסחאות

וכל ב מ. שהרשע | שהיה הרשע ב מ; שרשע ג. וכו' | חסר ב מ ג. 3 לאברהם | לאברם ב מ. 5 נשאה | נשאה אליו ב מ ג. בחר לו | בחר ב מ. 6 לו — ולא | לפי כתיב ג; לו — ולו א; לא — ולא ב מ. נכלל | בכלל ג. מכלל | חסר ג. 7 גבול | מגבול ג. 8 מעמו | חסר ב מ. הראהו | הראהו ב. לעין | לענין ג. 9 ארץ ישראל | כל ארץ ישראל ב מ; כל הארץ ג. למשה | למ"ע ג. 10 שלו | של יש' ג. 12 שלוט היה | של לוט יהי' ב מ ג. 13 בה אברהם | אברהם בה ג. אבל | אבל עתה ג. 14 מאברהם | מעם אברה' ג. 15 הרשהו | הרשוהו ב. הגזל | גזל ג. 17 את | חסר ב מ ג. לך אתננה ולזרעך | לא לזרעך ב מ; לזרעך אתננה ג. בלבד | בלבד אתננה ב מ. 19 גו' | לארכה ולרחבה ב מ ג. 20 כי לך —

הערות

תהלים קכה, ג. 108 למעלה יב, טו. 109 בספרי פנחס פיסקא קלו: ר' אליעזר אומר נתן כח בעיניו של משה וראה מסוף העולם ועד סופו, וכן אתה מיצא בצדיקים שראים מסוף העולם ועד סופו שנאמר (ישעי' לג, יז) מלך ביפיו תחזינה עיניך תראינה ארץ מרחקים, ונמצאת אתה אומר ב' ראיות הם, אחת ראיה של נחת ואחת ראיה של צער, באברהם הוא אומר שא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם, זו היא ראיה של נחת. במשה הוא אומר עלה ראש הפסגה ושא עיניך, זו ראיה של צער. 110 בר"ר פמ"א, ה וראה לעיל בתחילת פסוק ז.

ראוי שיהיה גם לך תשמיש בה מעתה. או שכבר זכה בה לגמרי מן (הדעת) [הדין] 111, כדעת רז"ל שאמרו 112 ירושה היתה להם מאבותיהם, ואמנם לא אמר זה לאברהם כי אם אחרי הפרד לוט מעמו, לכל יהשבו רועי לוט להתפשט בכל בהיתר ואין מכלים, ויבאישו את אברהם ביושב הארץ, אף כי עתה קצר המרעה לאברהם, וזה נאות מאד על דעת רז"ל. 113 ואמנם בא, אתננה, בלשון עתיד לשלא נגמרה המתנה עדיין לגמרי בפועל, או שיבא העתיד במקום הווה, כי כבר נמצא כמזה.

[יד, א] ויהי בימי אמרפל. אמרו בב"ר 114 א"ר אבין כשם שפתח בד' מלכיות כך אינו חותם אלא בד' מלכיות וכו' 115. ושם עוד 116. ויהי בימי אמרפל מלך שנער זה בבל, ארינך מלך אלסר זו מדי, כדרלעומר מלך עילם זו יון, ותדעל מלך גוים זו מלכות הרשעה 117. שהיא מכתבת טירופא, פי' מסים 118 מכל אומות שבעולם. וכוונתם ז"ל שהמעשה הזה אירע לאברהם להורות כי ארכעה מלכיות תעמדה למכשול בעולם, והיה הראשון מהם מלך בכל כי כן העתיד, דכתיב 119 אנת הוא רישא די דהבא,

חילופי נוסחאות

תשמיש בה | חסר ב מ. שאחר | כי אחר ג. 21 שיהיה | שתהיה ג. 22 מן הדין | לפי כתיב ב; חסר ג; מן הדעת א. היתה | היה ג. 23 כי אם | אלא ב מ. 24 להתפשט | להפשט מ. מכלים | מעלים ב מ. ביושב | בעיני יושב ב מ. 25 קצר המרעה | קצרה מרעה ג. 26 בא | חסר ג. עתיד | יחיד ב מ. לגמרי | חסר ב מ. 27 או | עד ב מ. כמזה | ממנו ב מ.

[יד, א] 1 אמרו בב"ר | ב מ; בב"ר אמ' ג. 4 עילם | עלם ג. זו יון | זה יון ב מ. טירופא | טירוניא לפי נוסחת ב"ר שם וכת"י מ; טירונא ב; טירופא א ג. 5 פי' מסים | חסר ב מ ג (בכ"י ג בשולי הגליון כתו' פי' מסים). שבעולם | העולם ב מ ג. שהמעשה | מעשה ב; שמעשה ג. 6 תעמדה | תעמודנה ב מ ג. והיה הראשון | ויהיה הא' ג. 7 כי כן העתיד | חסר ג. די דהבא | לפי המקרא וכת"י ב מ; דידהבא

הערות

111 ראה רמב"ן כאן. 112 ב"ב קיט, ב; ע"ז נג, ב. 113 פרשה מב, ב. 114 כלומר גם העתיד באחרית הימים יחתם בנס שיתגברו על ד' אומות וכדלהלן. וראה מתנות כהונה. 115 שם ד. 116 כנוסחת ספרנו כ"ה בכתה"י מינכן ושטוטגרט (ראה חילופי גירסאות בהוצאת טאודר), ונוסחה זו נכונה לפי סדר ממשל ד' המלכיות בבל, מדי, יון, אדום, ונוסחת הדפוס; ארינך מלך אלסר זו אנטיוכס (בנוסחאות אחרות: זו יון), כדרלעומר מלך עילם זו מדי, לפי גירסא זו סדר המלכיות עפ"י הכתוב דניאל ת, ב; ואני בששון הבירה אשר בעילם המדינה. והרמב"ן (ראה להלן) מיישב גירסת ספרנו וכתב כי יון מלך לראשונה בעילם. 117 עיין ערוך ערך טרוניא שהוא הטלת מסים וארנוניות. 118 דניאל ב, לה.

והשני מלך אלסר אשר היא עיר במדי או בפרס, והשלישי מלך יון כי ראשונה מלכו בעולם, כמו שאו"ל¹¹⁰ שני שנים מלכו בעולם ואחר כך נתפשטה מלכותם בכל העולם כולו, והד' מלך גוים שמלך על עמים שונים רמו למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים כתיים ואדום ויתר גוים, ונרמו בזה כי כאשר התגבר אברהם עליהם והשיב את כל הרכוש, כן יתגברו באחרית הימים בניו עליהם וישיבו כל שבותם ורכושם. ומה שלא הזכיר מלך בלע בשמו, הוא להיותו מלך קטן ולא שם לו, כמו שכתב הרמב"ן ז"ל, או שכל הנזכרים שם היה שםם על שם רשעים כמו שדרשו חז"ל¹²⁰, וזה למה שלא הפליג ברשע לא כינה אליו שם ברשעו ולזה ניצל מקומו על ידי לוט.

[ג] כל אלה חברו אל עמק השירים גו'. דעתי בכוונת הפרשה הוא¹²¹, שספר בו כל אלה המלכים נלחמו בראשונה, ואחר השלימו בעמק השדים על תנאים ידועים, ומכללם שיעבדו אלה הה' מלכים את כדורלעומר, ואחר להיותם אנשי רשע כפרו בריתם ומרדו בו ולא עבדוהו, והפליגו במרדם כשלא היה די להם כי לא עבדוהו, אלא יצאו להלחם עם אדוניהם כדורלעומר, בהיותו עיף ויגע יושב לבטח אתם, והפליגה רעתם עד כי בעמק השדים עצמו אשר כרתו ברית עמם ערכו אתם מלחמה, ולזה נפלו בידם

חילופי נוסחאות

א; דדהבא ג. 8 או בפרס | ופרס ג. 9 בעולם | בעולם ב ג. שני שנים מלכו בעולם | חסר ב | בשולי הגליון כתו' שש שנים מלכו בעולם; שש שנים מלכו בעולם ב. 10 שמלך | שהומלך ב ב ג. עמים | גוים ג. 11 בומי | לרומי ג. המלך | הומלך ב ב; שהומלך ג. 12 ונרמו | נרמו ב ב. כי | חסר ג. התגבר | נתגבר ג. 13 את כל הרכוש | רכושם ג. באחרית — עליהם | בניו עליהם באחרית הימים ג. שבותם ורכושם | רכושם ושבותם ג. 15 הנזכרים | הנזכר ג. שם | חסר ב ב ג. 16 רשעים | רשעם ב ב. שדרשו חז"ל | שדרשו ז"ל ב ב; שדרז"ל ג. כינה | כוונת ב; כוונה ב; כוננה ג. ברשעו | ברשע ג.

[ג] 1 אל עמק השירים גו' | חסר ב ב; וגו' ג. 2 שספר בו | שסיפר כי ב ב ג. כל | חסר ב ג. המלכים | ב; המלכי' ב ג. בראשונה | כבראשונה ג. השדים | השירים ב ב; השדי' ג. 3 שיעבדו | על שיעבדו ב ב. הה' מלכים | המלכים ב ב ג. את | אל ב ב. כדורלעומר | כדר לעומר ב; כדורלעומר ג. 4 כפרו | כופר ב ב. 5 כי לא עבדוהו | שלא יעבדוהו ג. אלא | אבל ב ב. יצאו | שיצאו ג. 6 עיף ויגע | שלו ושקט ג. והפליגה | והפליגו ג. עד | אף ב ב; אתם ג. 7 אשר כרתו ברית | לפי כתי' ב ב; שכרתו ברית ג; אשר כרתו א. עמם | חסר ג. ערכו | וערכו

הערות

119 ראה חילופי נוסחאות כאן ושם שש שנים וכן הוא בעבודה זרה ו, א: שש שנים. 120 בר"ר פרשה מב, ה. 121 ראה אברבנאל כאן שהקדים לפסוק זה: הטיב הר"ן לראות בפירוש הפרשה הזאת ואני אתנהלה לאטי ואבחר

עם היותם מעטים, כי השם פוקד גם על האומות עון כל אחת על חברתה, כאומרו¹²² על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפם עצמות מלך אדום לסיד. ואחר כך הודיע שעם היות שהפילם בצדק וכמשפט וכפי הראוי, עכ"ו למה ששלחו יד בלוט להיות אחי אברהם, והוא שכיוונו בפרט אליו לשנאתם הקודמת את אברהם, לזה (א)[ה]פילם השי"ת ונתנם ביד אברהם, עם היותו עם אנשים מעטי המספר, זה כלל כוונת הפרשה.

15 ועתה אפשר הפסוקים על פי' זה. אמר כי כל אלה אחר עשו מלחמה, נתחברו כאחד ללכת אל עמק השדים לכרות שם ברית על תנאים ידועים, והלשון מורה כן, למה שבא זה הפסוק אחרי אומרו, עשו מלחמה, ולמה שלא אמר, ערכו מלחמה בעמק השדים, כמ"ש למטה, ואמר, שלמה שהיה מכלל תנאי השלום שיעבדו את כדורלעומר עבדוהו י"כ שנה ואחר כך מרדו בשנת י"ג שנה כדברי בעלי הפשט¹²³, ויהיה אומרו וי"ג שנה מרדו כאלו אמר ובי"ג שנה, כמו¹²⁴ כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ. הנמצא בית ה' ¹²⁵או שמרדו י"ג שנה כולם כדברי בעל סדר עולם¹²⁶, וכן דעת רז"ל במס' שבת¹²⁷ והוא האמת. וזה המרד היה כשלא עבדוהו ולא שלחו לו את חוקם מידי שנה בשנה כדרך המלכים

חילופי נוסחאות

ב ב; ערך ג. 8 מעטים | מועטים ב; מועטי' ב ג. גם | עון ב ב. 9 שרפתם | שרפו ב ב ג. 10 ואח"כ ואחרי ב; ואחר ב ג. 11 ובמשפט | ובישר ג. יד | ידם ב ב; להיות ב ב; להיות ג (בין השיטין תוקן להיותו). 12 שכיוונו | שכיוונו ב ב; שכיוונו ג. לשנאתם | ושנאתם ג. את | אל ב ב; חסר ג. אברהם | ב ב; לאברהם ג. הפילם | ב ב; נגפם ג. 13 ונתנם | חסר ב ב. מעטי המספר | מתי מספר ג. כלל | כל ב; הכלל ג. 14 כוונת | שנחפ' ג. 15 כל | חסר ב ב. עשו | אשר עשו ב ב; שעשו ג. 17 זה חסר ב ב ג. ולמה | ולזה ב ב. 19 השלום | השלם ג. ואח"כ | אחר ג. 20 מרדו | מרדו בו ב ב ג. בעלי | בעל ג. ויהיה אומרו | יהיה אומרו ג. שנה מרדו | חסר ב ב ג. 21 ובי"ג שנה | בי"ג ב ב. עשה — ואת הארץ | חסר ב ב; וכו' ג. 22 הנמצא | וכן הנמצא ג. בית ה' | בית ב ב; בבית ה' ג. כולם | כלם ב ב; כלם את כדורלעומר ג. כדברי בעל סדר | כדאיתו בסדר ג. 23 והוא | והוה ג. 24 ולא | ושלא ב ב ג. חוקם | חקם ב ב ג.

הערות

דרכי קצתו על פי דעתו ורובו כפי הנראה אלי בעינינה. 122 עמוס ב, א. 123 עיין ראב"ע, וברלב"ג: אפשר ששלש עשרה שנים מרדו, או שבשנה השלש עשרה מרדו, ואין לנו הכרע בזה. 124 שמות לא, יו. 125 מלכים-ב יח, טו. 126 פרק א' וראה רש"י ואבע"ז. 127 יא, א: ושל סדום ג"ב ושלוותה כו' דכתיב שתיים עשרה שנה עבדו את כדורלעומר ושלש עשרה שנה

25 המשתעבדים למלכים אחרים. ואחר ספר שהפליגו עוד להשחית ולמרוד, כי ב"ד שנה ספר הענין שבא כדרלעומר ותמלכים אשר אתו, והם אמרפל וחביריו ללחום מלחמותיהם. אמנם פרט כדרלעומר מכללם, לשחיתתה כוונת עיקר הסיפור כמו שמרדו בו, כי על כן הפילם השי"ת לפניו. והנה כי כדרלעומר הוא והמלכים אשר אתו הכו את רפאים והזווים והאימים, 30 והם שמות מורים על גודל האנשים ההם וחזקם, כמו שתרגם אונקלוס¹²⁸. וגם את החורי הכו בהררם שעיר, כלומר בעלותם בהר שעיר כדברי ר"א¹²⁹, או שהיה עניינו בהר שלהם, כלומר במקום מעוֹם. וגם הכו את כל שדה העמלקי וגם את האמורי, ולא היה דעתם על מלך סדום וחביריו כלל, אבל היו יושבים לבטח אתם עם היות שכבר מרדו להסיר ככלם בעל שכמם. ומלך סדום ועמורה באו עליהם בטח אחרי היות יגיעים ועייפים מכל אלו המלחמות העצומות, ואין ספק כי נשאר מעט מהרבה כי כל ההמון הרכ אשר הכו מהגבורים אשר מעולם לא נפלו לפניהם באשמונים כמתים¹³⁰, אבל בלי ספק העם שב עד המכה¹³¹, ונהפך אל הרודף להכות בו מכה רבה, ולזה כששמעו מלך סדום וחביריו כי נשאר מתי מספר יגיעים ועייפים, השחיתו למרוד עוד ולהלחם עם אדוניהם כדרלעומר, וזה טעם ויצא מלך סדום ומלך גו'. ואמר ויערכו אתם מלחמה בעמק השרים, כי למה שהוצרכו להכניע אליהם

חילופי נוסחאות

25 המשתעבדי' | המשועבדי' ב מ ג. 26 ספר | סיפר ב מו קרה ג. כדרלעומר | כדר לעומר ב; כדרלעומ' מ; כדרלעומר ג. והם | שהיו ג. 27 כדרלעומר | מ; כדר לעומר ב (הבדל זה בכל הענין); כדרלעומר ג. 28 כוונת עיקר | עיקר כוונת ב; כוונת מ (בין השיטין כתו עיקר); כוונת ג. כמו | במה ב מ ג. 29 כי | חסר ג. הוא | חסר ג. רפאים | הרפאים ב מ; רפאי' ג. והזווים והאימים | ואת הזווים ואת האמים ב מ ג. 30 שתרגם אונקלו' וגם | שתאמר ב מ. 32 שהיה | שיהיה ב מ ג. הכו את כל שדה העמלקי | את כל שדה העמלקי הכו ג. 33 וגם את האמורי | והאמורי ב מ. היה | היתה ג. 34 אחם | חסר ב מ. עם היות | עם היותם ב מ; עד ג. 36 יגיעים | עמלים ג. אלו | אלה ב מ. 37 מהרבה | מהם ג. מהרפאים ומהגבורי' ב מ. נפלו | נפל ב מ. 38 באשמונים כמתים | באשמונים כמתו' ב מ; באשמונים כמתו' ג. שב | חסר ג. 39 כששמעו | כשידעו ב מ ג. וחביריו | ועמורה ב מ ג. 40 יגיעים ועייפי' | עייפי' ויגעיו ג. 42 ויערכו | שערכו ב מ ג. למה | מה ב.

הערות

מרדו וגו'. 128 יד, ה. וראה רלב"ג (כג ע"ד) רפאים זווים ואימים הם שמות מורים על גודל האנשים ההם ועל חזקם כמו שתרגם אונקלוס. 129 ראה אבע"ז כאן וכ"ה ברלב"ג. 130 ע"פ ישעיה כט, ב. ובספר השרשים לרד"ק שרש אשם: באשמונים כמתים ר"ל מקום שמם שאין שם ישוב והם הקברים. 131 יהושע ח, כ.

בראשונה בעמק ההוא רצו להתגבר עליהם ולהכניעם שם, וזה תכלית המרד. ואולי כי עמק השדים לא היה נאות למלחמה, כי כבר ספר בו¹³² כי היה בארות בארות חמר, ומקום מלחמה יצטרך להיות עמק שוח, אבל 45 בחרוהו מלך סדום וחביריו כפי רשעתם למה שהזכרתי, והסכימו בו גם כדרלעומר ורעיו, לחשבם כי שם יעזרם השי"ת אחר שבמקום ההוא בעצמו כרתו בריתם, וכן היה, ואמר שעשו מלחמה את כדרלעומר וחביריו, והקדים כדרלעומר, כי על זה היתה עיקר כוונת הספור כמו שכתבתי, והזכיר אחריו, תדעל מלך גוים, כי כן היה סדרו בפסוק הקודם. 50 ואחר שב לסדרם כפי סדרם הקודם אמרפל ואריוך.

ואמרו ארבעה מלכים את החמשה. [אחשוב בו שהוא חסר והוא כאלו אמר על דבר ד' מלכים את החמשה]. והוא שרצה לתת טעם למה יצאו לקראתם ללא דבר, כי כן יראה מן הלשון. ואמר שזה היה על דבר ד' מלכים את החמשה הידוע המפורסם, כי שמרו עברתם, וכאשר מצאו מקום לגבות 55 הובם כגדו בהם והכום. וספר שהשי"ת הפיל החמשה מלכים לפני הד' עד כי השלשה נסו להר, ומלך סדום ועמורה הפילו עצמם ברצונם אל בארות החמר אשר היו בעמק השדים אשר היה בהם רפש וטיט כדי למלט נפשם, ויהיה, ויפלו שמה, כמו¹³³ ויפל על פניו, כדברי ר"א¹³⁴. ואחר שספר שלקחו רכוש סדום ועמורה, ולא הוזכר שלקחו רכוש משאר 60 המקומות כלל, וגם כן באו שני אלו הפסוקים כענין זה, כי ראשונה אמר,

חילופי נוסחאות

שהוצרכו | ב מ; שהוצרך ג. 43 בראשונה | ראשונה ג. 45 בארות בארות | בארות ג. להיות | להיות ב מ. 46 בחרוהו | בחרו ב מ. וחביריו | ועמורה וחביריו ב מ; ועמורה ג. שהזכרתי | שהזכרתי ג. והסכימו | מהסכימו ג. בו גם | ג"כ ב מ ג. 47 ורעיו | וחביריו ג. 48 בעצמו | חסר ב מ. 49 והקדים | ואמנם הקדים ב מ; ואמנם הם ערי ג (בכ"י נמחק ובשולי הגליון כתו' והקדים). כמו | וכמו ב מ. 50 תדעל | הכתו' ג. סדרו | סדרו ג. 51 ואחר | ואח"כ ב מ. 52 אחשוב בו שהוא חסר והוא כאלו אמר על דבר ד' מלכים את הה' והוא | לפי כת"י ב מ ג; והוא א. 54 מן הלשון | מהלשון ב מ. דבר | חסר ג. 55 הידוע המפורסם | הידועי' המפורשי' ג. שמרו | שטמו ב מ; שטמו ג (בין השיטין תוקן שמרו). 56 חובם | חקם ג. בהם | בו ב מ; במ ג. והכום | והכוה ב; והכוה מ. 57 עצמם ברצונם אל | חסר ג (בין השיטין כתו' עצמם). 58 היו | היה ב. כדי | חסר ב מ ג. 59 נפשם | את נפשם ג. שמה | חסר ב מ ג. 60 שספר | סיפר ב מ; ספר ג. שלקחו רכוש | כל רכוש ג (בין השיטין כתו' שלקחו). ולא הוזכר — ויילכו | חסר ב (בשולי הגליון הקטע כתוב' בשינויים). רכוש | את רכוש ב מ. משאר | שאר ב מ. 61 שני אלו | ב' אלה ב מ; אלו הב' ג. כענין זו | בענין זו ב מ; בענין זה

הערות

132 למעלה פסוק י. 133 במדבר טו, ד. 134 אבן עזרא לפנינו כאן.

ויקחו את כל רכוש סדום ועמורה וילכו, ואחר אמר, ויקחו את לוט ואת רכושו בן אחי אברם וילכו, ולזה אחשב כי הם לא כיוונו אל הרכוש, ולזה לא לקחו מאדמה וצביים ובלע דבר, אבל למה שראשם היה אמרפל אשר הוא נמרוד כדברי חז"ל¹⁸⁶, והענין מורה כן בעצמו שהיה מלך שנער, למה שהיה שונא מאד אברהם עד שברח אברהם מפניו. כמו שהזכרתי למעלה¹⁸⁸, ושמע שלוט בן אחי אברם היה שוכן אם בסדום אם בעמורה, כי לא היה אליו מקום קבוע כמ"ש למעלה¹⁸⁷ ולוט ישב בערי הכנען וכמו שפירשתי שם ולזה שמו פניהם אל סדום ועמורה לקחת את לוט ורכושו בפרט כדי להרע לאברהם, ולזה הקדים הכתוב ואמר ויקחו את כל רכוש סדום ועמורה וילכו ובכלל זה לוט ורכושו, אמנם, למה שהייתה הכוונה בכל זה על לוט ועל רכושו יחד בזה פסוק מיוחד, ושנה ואמר, ויקחו את לוט ואת רכושו, כי הוא היה שקול נגד הכל. או שחזרו אחר כך בעדו בפרט, כי אליו היתה עיקר הכוונה מצד שנאת נמרוד לאברהם, כי לוט היה עצם מעצמיו והגלוה אליו בכרחו מנמרוד ובכלל מסעיו, (ולא תאר כן) [ולזה תאר כאן] לוט שהיה בן אחי אברם עם שכבר ידענו זה, אבל הוזכר כאן להורות כי להיות בן אחי אברם שבוהו עם כל רכושו¹⁸⁸.

ואמרו והוא יושב בסדום, אחשב שבא להודיע למה יצא מלך סדום לקראת אברהם אחר כך כמו שספר, ולא יצא גם כן מלך עמורה לקראתו, והוא, מצד כי לוט בן אחי אשר אהבו כנפשו היה יושב בעירו חשב להיות לו עשר ידות באברהם.

ואחר ספר שהפליט מהמלחמה הגיד זה לאברהם בהיותו שוכן במישור

חילופי נוסחאות

זר מאד ג. 63 רכושו | כל רכושו ב ב מ ג. 64 מאדמה | מאומה ג. וצביים | וצבויים ב ב מ; וצבואי ג. 67 למעלה | חסר ג. ושמע | ונשמע ג. 68 כי לא היה | כי לא ב ב מ; לא היה ג. קבוע | קבוע גמור ב ב מ ג. יושב | יושב ב ב ג. 69 אל | אצל ג. ועמורה | עמורה ג. 70 בפרט | ובפרט ב. להרע | להרוג ב ב מ. ויקחו | ויקח ג. 71 וילכו | חסר ג. אמנם | ואמנם ג. 72 על-ועל | אל-ואל ג. יחד בזה | יחד לזה ג. 73 ואת | ואת כל ב ב מ ג. הוא | חסר ב ב ג. נגד | כנגד ב ב מ ג. 74 עיקר | חסר ב ב מ ג. לאברהם | באברהם ג. 76 ולא | ולזה ב ב מ ג. כן | כאן ב ב מ ג. 77 שבוהו | לפי כתיב ב ב ג; שבאו א. 80 מצד | כי מצד ב ב מ. כי לוט | שלוט ב ב מ; לוט ג. בן אחי | אחי אברה' ג. חשב להיות | וחשב שיהיה ג. 81 באברהם | מכל

הערות

135 ערובין גג, א; בראשית רבה פרשה מב, א. 136 על הפסוק יא, כה. 137 יג, יב. 138 פירוש זה מובא גם בפירושו של תלמיד הר"ן (כ"י)

ממרא, והוא איש אמורי אחי אשכול וענר שכבר נקשרו עמו בקשר הברית, ולזה יצאו עתה להלחם. ואמר כי אברהם שמע כי נשבה אחיו [וענינו שנשבה להיותו אחיו] כמו שכתבתי, ולזה כמו שהם שבוהו מצד היותו בן אחיו, כן הוא נתעורר עליו כאלו היה אחיו אחר שקרה אליו מה שקרהו בעדו ומצדו, ולזה נתאמץ אברהם להלחם באנשים מעטים עם אנשים גדולים, להיותו נלחם מלחמת השי"ת. כי שנאת נמרוד אותו והרעו לבן אחיו בעדו, לא היה בטענת ממון, אבל על השי"ת ועל בריתו, ולזה היה ראוי לאברהם להמסר אל זה השיעור מהסכנה, ואושר בזה כמו שנראה מברכת מלכי צדק¹⁸⁹. ולולא זה איפשר שלא היה ראוי לאברהם לסכן עצמו, כפי מה שנהג עמו לוט שבחר הטוב לעצמו, בענין המרעה והקל בכבוד אברהם. ועם כל זה שסיפרתי כבר ראינו שהיה לבו נוקפו במה שעשה, ממה שאמר השי"ת אליו בסמוך¹⁹⁰ אל תירא אברם וכמי שאפרש בע"ה.

ואמר שהריק את חניכיו. והוא שזיין אותם, מלשון והרק חנית¹⁹¹ ובלילה חלק מחנהו למחנות רבות כדי שיבואו עליהן מכל הצדדין כי לתחבולות הוצרך להיות חילו מעט מזער כנגד כל ההמון הרב.

ואמר שרדפם עד חובה אשר משמאל לדימשק. וידוע¹⁹² הוא כי בין אלוני ממרא [אשר בחברון] ובין דמשק מרחק רב, ואי אפשר שהיה כל זה בלילה אחת. אבל רדף אחריהם ימים רבים עד דמשק, או שהיה [כל זה בלילה אחת במעשה ב]מעשה נס, כמו שנרמז בב"ר¹⁹³.

חילופי נוסחאות

אשר לאברהם ג. 83 אשכול וענר | אשכול ואחי ענר ג. שכבר | כי כבר ג. עמו בקשר הברית | בקשר ברית עמו ג. 84 יצאו | יצאו עמו ב ב מ ג. 85 שבוהו | שבאוהו ב ב מ. 86 כן הוא | והוא ב ב מ; הוא ג. שקרהו | שקראו כנגדו ג. 87 בעדו | כי בעדו ב ב מ; ובעדו ג. מעטים | מעוטים ב; מעוטי ב; מועטים ג. 88 והרעו | וורעו ג. 92 הטוב | הרוב ג. בענין | וענין ג. 93 זה | מה ב ב מ ג. 94 שעשה | שעשה עמו ג. 95 בע"ה | בס"ד ב ב מ. 97 כי | חסר ג. לתחבולות | בתחבולות ב ב מ. 98 מוער | חסר ב ב מ ג. כל ההמון | הממון ג. 99 הוא | חסר ב ב מ ג. 100 ממרא | ממרא (ממרה ג) אשר בחברון ב ב מ ג. מרחק רב | מרחבו רבו ב ב מ. 101 כל זה בלילה אחת במעשה נס | לפי כתיב ב ב מ; מעשה נס א ג. 102 שנרמז | שנוכר ג. כל הרכוש | ב ב מ; את כל

הערות

אשר אני עומד בעז"ה להוציאו לאור. 139 להלן יט. 140 טו, א. 141 תהלים לה ג וכן פירשו רש"י ואהע"ז. 142 מכאן עד בר"ר הוא מדברי הרמב"ן וראה להלן מה שהבאנו מהאברבנאל שיחס בטעות דברים אלו לרבנו הר"ן. 143 פרשה מג, ג.

ואמר שאברהם השיב כל הרכוש וגם את לוט אחיו ורכושו, ונכתב בו וגם, [לומר כי עם שהיה לוט ורכושו מאוד עם גבורי החיל כי אליו היתה עיקר הכוונה עכ"ז השיב זה, ואמר עוד וגם את הנשים ואת העם] 105 לומר, שכל כך הפילם לפניו ששכן בטח, והיה אליו פנאי גדול להשיב גם הנשים והעם, ובאו אל השני וגם בפסוק זה על כוונות מתחלפות.

וספר, שיצא מלך סדום לקראתו אל עמק שוה, אמנם לא דבר אליו מאומה כי אם אחרי אכלו ואחרי שתו. או שמתחלה יצא לכבודו לבד על אשר הפיל אויביו, ואחרי שהכיר בנדבת לבו ותתו המעשר למלכי צדק שאל ממנו הנפש, כדברי הרמב"ן ז"ל.

וספר שמלכי צדק שהיה שם בן נח איש צדיק כמו שאז"ל¹⁴⁵, הוציא אליו, לחם ויין, כאשר יעשה כל גדול הנפש אוהבי לעיפי המלחמה.

ואמר, שהיה כהן לאל עליון, [ואחשוב¹⁴⁶ שזה הכהן הנכבד יכונה תמיד בשם הזה, והיה תמיד מזכיר נפש מלכי צדק כהן לאל עליון ולזה היה מזכיר כן תמיד עד שאמר ברוך אברהם לאל עליון]. וחזר ואמר וברוך אל עליון וגו', ואברהם גם כן לכבודו לקח לשונו ואמר אל השם, אל עליון. ולזה לא אמר הפסוק והוא כהן לשי"ת, כי הזכירוהו על הדרך אשר בו יכונה באגרותיו ודבריו. ואמנם איפשר שקרא לעצמו כן, להיות כהנים רבים בארץ לאלהי העמים, והוא היה כהן לאל עליון כדברי הרמב"ן. 120 או מצד שלא השיג כוונת השם המיוחד, לא אמר שהיה כהן לשי"ת אבל

חילופי נוסחאות

רכושו ג. | לוט בן אחיו ב מ; לוט אחיו ג. ורכושו | ורכושו השיבו ג. ונכתב בו | ונכתבו ג. 104 לומר כי עם שהי' לוט ורכושו נצור מאוד (מעם ג) עם גבורי החיל כי אליו היתה עקר הכוונה עכ"ז (השיב ג) ואמר עוד וגם את הנשים ואת העם לומר | לפי כתיב ב מ ג; לומר א. ששכן | ושכן ג. 107 ובאו | ובואו ג. זה הוה ב מ. מתחלפות | מתחלפי ג. 108 שיצא | שבא ג. 109 אם | גם ב מ. אכלו | אכלה ב מ ג. שתו | שתה ב מ ג. 110 ואחרי | ואחר ב מ ג. ותתו | המעשר | נתתו למעשר ב מ. 112 וספר | וספר ב מ. איש | חסר ג. 114 שהיה | שהוא היה ג. ואחשוב שזה הכהן הנכבד יכונה תמיד בשם הזה והיה תמיד מזכיר נפש מלכי צדק כהן לאל עליון ולזה היה מזכיר כן תמיד עד שאמר ברוך אברהם לאל עליון וחזר עוד | לפי כתיב ב מ; ואחשו' שזה הכהן הנכבד יכונה תמיד בשם הזה והיה תמיד מזכיר מלכי צדק לאל עליון ג; וחזר א. 116 וחזר עוד | לפי כתיב ב מ; וחזר א; חסר ג. 117 וגו' ג; חסר ב מ. 118 הפסוק | חסר ג. 120 רבים בארץ | בארץ רבים ג. הרמב"ן | הרמב"ן ז"ל ב מ ג. 121 מצד | שמצד ג. לא אמ' — המיוחד

הערות

144 השלמתי את כל הקטע שבמרובעים על פי שאר כתבי היד ונשמט מחמת הדומות. 145 נדרים לב, ב. 146 גם זה נשמט מחמת הדומות

לאל עליון, (ולא) [ולזה] יזכיר בכרכותיו אל אל עליון תמיד ולא השם המיוחד, כי לא עמד בסודו, אבל אברהם הזכירו כי ידעו, ותארו באל עליון לכבוד הכהן המ(ת)ברך. וספר שהכהן בירך אברהם ואמר, שיהיה ברוך לאל עליון שהוא מושל בשמים ובארץ כי מלחמותיו נלהם, ובירך גם כן השי"ת אשר גמלו בצדקו ומגן צריו בידו. ואמנם הקדים לברך אברהם לפני ברכו השי"ת, למה שהתעירר אברהם ראשונה, ואחר בירך השי"ת אשר עזרו והשלים כוונתו. אבל רו"ל אמרו בנדרים¹⁴⁷ שחטא בזה, ואחר ברכתו אותו נתן אליו מעשר מכל [השלל] על דרך¹⁴⁸ וכל אשר 130 תתן לי עשר אעשרנו לך להיותו כהן לאל עליון¹⁴⁹.

חילופי נוסחאות

ב מ (בשניניים); חסר ג. 122 ולא יזכיר | ולזה הזכיר ב מ. 123 באל | לאל ב מ ג. 124 המתברך | המברך ב מ; המשרת ג. בירך | בירך את ב מ; ברך את ג. שיהיה | שהוא ג. 125 ובירך | וברוך ב מ ג. 127 ברכו השי"ת | ברכת השם ג. 128 אשר | למה ב מ ג. עזרו | שעזרו ג. אמרו בנדרים | בנדרים אמרו ב מ. 129 ואמר | ואחר ב מ ג; ואחרי מ. אליו | אליו לכבוד השם ב מ; אליו אברהם לכבוד השם ג. מכל | מכל השלל ב מ ג. על | וזה על ב מ ג. 130 להיותו | להיות ג.

הערות

והוספתים על פי שאר כתבי היד. 147 שם. 148 להלן כח, כב. 149 האברבנאל מביא דברי רבנו ומבסס עליו ביאור ארוך וזה לשונו: ואמנם אמרו כל אלה חברו אל עמק השדים אין הכוונה שעשו שם מלחמה אלא שבהיותם לוחמים אלו עם אלו הסכימו כדי לעשות שלום ביניהם להתחבר כלם בעמק השדים לעשות שם שלומם ויראה. ששם השלימו על תנאים ידועים ומכלל שיעבדו החמשה מלכים מסדום ובנותיה את כדרלעומר כי הוא היה הגדול מארבעת מלכים הלוחמים בם ועל זה נאמר שמים עשרה שנה עבדו את כדר לעומר כי זה יצא מהתחברותם והסכמתם וזכר שלהיות חמשת המלכים ההם מסדום ובנותיה אנשי רשע הפרו ברייתם ומרדו בכדר לעומר ולא עבדוהו והוא אמרו ושלוש עשרה שנה מרדו שרוצה לומר ובשלוש עשרה שנה מרדו ויחסר הבי"ת כמו כי ששת ימים עשה ה' הנמצא בית ה' או יהיה פירושו שמרדו בו י"ג שנים כלם וכן הוא בסדר עולם ובמסכת שבת והיה המרד שלא שלחו לו את חקו מדי שנה בשנה כמו שעושים המלכים המשוועדים למלך אחר וספר הכתוב שהפליגו כ"ב במרדם שלא די שלא עבדוהו אבל הרעו לעשות עוד והוא שבארבע עשרה שנה בא כדר לעומר והמלכים אשר אתו להלחם עם מלכים אחרים ולא עם מלכי סדום ובנותיה ההם אלא להכות את הרפאים שהיו יושבים בעשתרות קרנים ואת הזונים שהיו בארץ הם ואת האמים שהיו בשוה קריתים ואת החורי בהררם שעיר רוצה לומר שהם בהר שלהם שעיר ומשם שבו ובאו אל עין משפט היא קדש ויכו את כל שדה העמלקי ואת האמורי. ועם היות שלא היה דעתם להלחם במלך סדום וחבריו כי היו יושבים לבטח אתם הנה אז מלך סדום ומלך עמורה ושאר המלכים מחברתם בראותם שהיו ארבעה

הערות

מלכים עזי פנים ונגעים מרוב המלחמות שעשו יצאו אליהם ויערכו אתם מלחמה בעמק השדים וזה היה תכלית המרד שיצאו להלחם בארבעתם בהיותם בלתי לוחמים עמהם ובחרו לערוך אתם מלחמה בעמק השדים אותו המקום עצמו שכרתו שם בריתם מקום השבועה והשלום שמה המרד והמלחמה. ולפי שהאל יתברך שופט כל הארץ לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו וכמו שאמר בעניני המלכים שפלט ומאנו משפט בידו לשופטם כמו שאמר הנביא (עמוס ב' א') על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפו מלך אדום לסיד. לכן נתן שכרם לאותם חמשת המלכים המורדים והוא שנפלו בידי אויביהם ויען כי היה עמק השדים בארות בארות חמר מלאים רפש וטיט לכן בנוסם מלך סדום ומלך עמורה הפילו עצמם שמה ברצונם להמלט והוא אמרו וינוסו מלך סדום ועמורה ויפלו שמה שהוא כמו ויפול על פניו כדברי הראב"ע. והנשארים מאותם מלכים הרה נסו רוצה לומר שברחו לצד הרה. וכאשר נשלם הנצחון לארבעת המלכים פשטו על ארץ סדום ועמורה ויקחו את כל רכושם ואת כל אכלם כי לא רצו לשלול שלל עוד בערי הככר. ולפי שלוט היה בסדום וכבר היה נכלל כמו שאמר ויקחו את רכוש סדום הנה הוצרך הכתוב לכתוב ויקחו את לוט ואת רכושו בן אחי אברם להגיד שאמרפל שהוא נמרוד כדברי חכמינו ז"ל כי כן היה מלך שנער להיותו שונא את אברהם מאד כיון לקחת את לוט ואת כל אשר לו כי שמע כי היה יושב בסדום ולכן אחרי שיצאו עם כל רכוש סדום בשמעו שהיה שם לוט חזר שמה בעבורו כי היה שקול בעיניו כנגד כל השבי והנה אמרו והוא יושב בסדום בא להודיעם למה יצא אחר כך מלך סדום לקראת אברהם ולא יצא גם כן מלך עמורה כי היה זה בעבור שלוט היה יושב בסדום ובעבורו חשב המלך שהיו לו עשר ידות באברם. והנה הפליט מן המלחמה בא ויגד לאברם העברי שהיה שוכן באלוני ממרא האמורי ואילון הוא מישור ממרא וממרא איש אמורי נכבד שהיה שכנו ואוהבו אחי אשכול וענר שכבר נקשרו עמו בקשר הברית גם כן הוא היה אמורי... ואמר וישמע אברם כי נשבה אחיו בידוע שלוט לא היה אחיו כי בן אחיו היה אלא שבעת צרתו כדי להצילו מיד אויביו נעשתה אצלו קורבתו יותר גדולה ממה שהיתה עד שחשבו כאלו הוא אחיו. או יהיה אחרי שקרה לו מה שקרה בעבורו ומצדו ולכן התאמץ אברם להלחם עם אנשים מועטים עם אלו הד' מלכים נוצחים כמה מלחמות וכמה מלכים וזה במה שהעריק את חניכיו ילידי ביתו ומלת וירק פירוש ויזן מלשון והרק חנית... והב' שחלק את אנשיו באופן שיכו מהם משני צדדים או בשלשה כדי שידמו ויחשבו המלכים ההם שהיו עמים רבים ושונים הבאים עליהם מפנה ומפה וזוהי ימס לבבם וזהו אמרו ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם. וזכר מגבורתו שלא חדל מלרדוף מרחק רב עד חובה שהוא משמאל לדמשק. והפלא מהר"ן אשר כתב כי בין אלוני ממרא אשר בחרן ובין דמשק מרחק רב א"א לעברו בלילה אחד וחשב מפני זה שהיתה הרדיפה ימים רבים או שקפצה לו הארץ בדרך נס. ואין צורך כי לא אמר הכתוב שרדפם עד דמשק אלא עד חובה אשר היא משמאל לדמשק וכבר יהיה חובה רחוק מאד מדמשק ועם זה יהיה לצד שמאלו ממנו כי אין ספק שבליילה אחת נעשית המלחמה ובקצת היום שאחריה דרך ושב עם הרכוש והוא אמרו וישב את כל הרכוש וגם את לוט אחיו ורכושו

[כב-כד] ויאמר אברם אל מלך סדום הרימותי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ. נראה שהיתה שבועת האלה מצדו לאמר כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף¹⁵⁰ אם אקח מכל אשר לך, וזהו דעת אנקלוס שאמר, ארמית ידי בצלו¹⁵¹. ואמנם אחשב שנהג אברהם כן להשיב כל הרכוש אשר לקח בחרבו ובקשתו למושל מקשיב על דבר שקר¹⁵² כמלך סדום,

5

חילופי נוסחאות

[כב-כד] 4 כל | על ג. 5 דבר ! שפת ב מ ג. 6 היית ' הייתו ב מ ג.

הערות

השיב וגם את הנשים ואת העם. והתבונן שבא בפסוק הזה שני פעמים וגם האחד וגם את לוט אחיו ורכושו והיה זה לפי שהיה לוט ורכושו נשמר מאד מן האויבים כי אליו היתה עקר הכוונה ועכ"ז השיבו. והב' וגם את הנשים להגיד שכ"כ הפילים לפניו שהיה לו פנאי גדול להשיב גם הנשים והעם שהיו האחרונים והנחשלים שבמחנה. וזכר הכתוב שיצא מלך סדום לקראתו אחרי שובו מהכות המלכים והיה זה כדי לכבדו ולשמחו באותו הנצחון על אשר הכה את אויביו. האמנם לא שאל מאתו דבר אם לפי שקות לשאל חסד אחרי אכלו ואחרי שמה כי לא היה ראוי לדבר עמו בעסקים בבואו עיף ויגע מהמלחמה קודם שיאכל. ואם שלא היה דעתו של מלך סדום לשאל ממנו דבר מהשבי כיון שכפי הדין זכה בו כראוי. האמנם לפי שראה שמלכי צדק מלך שלם יצא גם כן לקראת אברם והוציא לחם ויין לאנשיו עייפי המלחמה ושאברם נתן לו מעשר מכל הנה או הכיר מלך סדום בנדיבות אברם ומעלת נפשו ולכן התעורר לשאל ממנו תן לי הנפש כמו שכתב הרמב"ן. והנה נקרא מלכי צדק כהן ומשרת לאל עליון על כל אלהים יתברך וכבר אמרו רבותינו זכרונם לברכה שהיה שם בן נח איש צדיק כאביו האמנם לפי שלא נשתלם בדרך נבואי לא הזכיר השם המיוחד ואמר בלבד אל עליון בברכתו לאברם שאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ כי בעבור שידע שאברם היה מקיים מציאות הסבה הראשונה שולט בעליונים וחדוש העולם ובריאיתו לכן ברכו באותם הפנות עצמן באמרו ברוך אברם לאל עליון רוצה לומר עליון על השמים ושמי השמים וקונה שמים וארץ הוא פנת החדוש שעשה קנין ומציאות מהשמים והארץ כי הוציאם והקנם מהעדר גמור וכן ברך את האל יתברך באמרו וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך. ואמנם הקדים את אברם קודם ברכת השם למה שנתעורר אברם ראשונה למלחמה הזאת ואחר ברך את השם שעזרו והשלים כוונתו. אבל חכמינו ז"ל בנדרים אמרו שחטא שם בזה. והנה אברם נתן למלכי צדק מעשר מכל להיותו כהן לאל עליון וחלף מנחתו אשר הוציא לחם ויין והוא ע"ד מ"ש יעקב וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. 150 שמואל"א ג. יז. 151 באברבנאל (קצט, ב): ואמנם תשובת אברהם הרימותי ידי אל ה' וגומר כתבו המפרשים שהוא דרך שבועה שהוא כמו וירם ימינו ושמאלו השמים וישבע בחיי העולמים וכך הוא דעת הר"ן נמשך אחרי דעת אונקלוס, וראה תנחומא הנדפס לך לך יג. ובעיקר הדברים בראב"ע רמב"ן ורלב"ג.

עם היות אליו מותר גמור מצד שכבר נתיאש ממנו, ולולא זה לא יאמר, בלעדי רק אשר אכלו הנערים. אבל אמנם עשה זה למה שאספר, והוא, שכל כוונת הצדיקים במעשיהם הוא שילמדו מהם האנשים המדות הטובות, ואברהם התעורר על זה הפועל לחמלתו על קרובו, וכי קנא לאלהיו להיות נמרד שוטם אפו למה שקרה ביניהם, ועל זה הצד ראוי (שיתלומד) [שילמוד] מזה הפועל מעלת מדה, ואלו לקח אברהם הממון ההוא אשר היה אליו מותר באמת, היה איפשר להמון שילמדו מזה פחיתות מדה, והוא, שיחשבו שאברהם לכוסף רכוש מסר עצמו לסכנה, ולזה אמר, אם מחוט ועד שרוך נעל ואם גו'. ואמר, בלעדי רק אשר אכלו הנערים וגו', להורות שהכל היה מותר אליו באמת, שאם לא כן אין ספק שמי שהחזיר רכוש רב לא תרע עינו לשלם דמי אכילה אחת. אך מאשר היה הכל מותר, וכל מה שהחזיר לו, לא היה כי אם בעבור שהלומד מדרכיו מעלת מדה לא פחיתות בשום צד, החזיר מה שהיה איפשר שיתלה בו הפחיתות והוא הרכוש, שהיה איפשר שידומה שמסר עצמו לסכנה בעבורו, מה שלא ידומה כאשר אכל והנערים, ועל זה הצד בעצמו אמר שיקחו חלקם ענר אשכל וממרא, שאם היה מתנדב בשל עצמו לא היה לו להפסיד לאחרים, וזה דעתי בפשט הפסוקים. ואמנם אמר במסכת חולין¹⁵³ א"ר ינאי קשה גזל הנאכל שאפילו צדיקים גמורים אין יכולין להחזירו שנאמר בלעדי רק אשר אכלו הנערים וגו', וחלילה¹⁵⁴ שירצו שהיה גזל לאברהם, אבל רצו להוכיח קושי גזל הנאכל, מזה שאברהם עם היותו מתנדב מצד מעלתו להשיב הרכוש והיה אליו הממון ההוא בלתי

חילופי נוסחאות

ולולא | ולולי ב מ ג. זה | חסר ג. 8 הוא | היא ב מ; או ג. 9 תעורר | יתעורר ג. 10 להיות | להיותו ג. ועל זה | ולזה ג. 11 שיתלומד | שתלומד ב מ; שילמוד ג. הפועל | פועל על ג. 12 אליו | חסר ב מ. באמת | חסר ג. 13 לכוסף | בכוסף ב מ; לכסיף ג. רכוש | הרכשו ג. לסכנה | בסכנה ב מ. 14 ואם גו' | חסר ב מ ג. 15 וגו' | חסר ב מ ג. שהכל היה | שהיה הכל ג. מותר אליו | חסר ג. 16 שהחזיר | שיחזיר ג. תרע | תירא ג. אחת אך | חסר ג. 17 מותר | מותר אליו ג. לו | חסר ג. כי אם בעבור | רק ג. (בין השיטין כתו) בעבור. שהלומד | שילמדו ג. מדרכיו | מדרכיו ילמדו ב מ. 18 פחיתות | פחיתות ב מ ג. 19 שהיה איפשר | חסר ג. 20 לסכנה | בסכנה ג. 21 שיקחו | שילקחו ג. 22 לו להפסיד | מפסיד ג. וזה | זהו ב מ ג. 23 קשה גזל הנאכל | גזל נאכל קשה להשיב ג. גמורים | חסר ב מ ג. אין | אינם ב מ. 25 שהיה | שהיה ג.

הערות

152 משלי כט, יב. 153 פט, א ושם: א"ר אבא, וראה ילקוט שמעוני רמז עו, ודק"ס חולין שם. 154 וכן הוא בפירוש תלמיד הר"ן (כ"י) כאן.

ראוי כאשר יהיה הגזל אצל אחרים, עם כל זה לא גברה נדבתו להשיב את הנאכל. ואומרו, בלעדי, רק לחזוק המיעוט, כאלו אמר זולתי רק, ר"ל כי את הכל יקח מלבד מה שאכלו הנערים בצמצום. ואמנם רכוש עמורה מן הנראה שהשיבו אברהם ואם לא נזכר בפירוש, כי מלך סדום להיות לו מבוא עם אברהם כמו שהזכרנו, בא לפניו ואמר סתם, תן לי הנפש והרכוש קח לך מצדי ומצד מלך עמורה והוא השיב הכל¹⁵⁵.

[טו, א—ז] אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברהם במחזה גו'. אמר, שאחר זאת המלחמה היה דבר ה' אל אברהם במחזה, אשר הוא כמו מראה, כי הנבואה תבוא אם במראה אם בחלום, והמראה הוא הנכבד שבחלקיה¹⁵⁶, ולזה ביאר כי זה הענין היה במחזה¹⁵⁷. ועוד יתבאר ענין המראה והחלום בע"ה.

ואמנם בפירוש הפרשה הוא שאברהם היה מספק אם השיעיר שנכנס בו מהסכנה ומה שהרג [כל] ההמון הרב, יישר בעיני השי"ת, כי אולי אחר שדבר הד' מלכים צודק כמו שכתבתי למעלה, לכגידת החמשה, אולי לא היה ראוי לאברהם כי אם להשיב לוט ורכושו לבד, ולזה פחד שמא יגרום החטא^{157א} ונאספו עליו הם או הקמים אחריהם והכוהו, ולזה הבטיחו השי"ת במראה הזאת¹⁵⁸. ולפי שענין אברהם נחלק לשנים,

חילופי נוסחאות

רצו להוכיח | הוכיח ר"ל ג. גזל | גדול הגזל ג. 27 אצל | ביד ג. גברה נדבתו | גורה נדיבתו ג. 28 רק | רק אשר אכלו ב מ. לחזוק | לחזק ב מ ג. 29 מלבד | לבד ג. מה | זה ב. רכוש | כיבוש ב; כבוש מ. (בין השיטין תוקן כיבוש). 31 שהזכרנו ובא | שהזכרתי בה ב מ. 32 מצדי | מצדו ב מ. [טו, א—ז] 1 היה דבר — גו' | חסר ב מ. אחר — גו' | ב מ. (בשינויים); ויהי דבר ה' אל אברהם ג. 3 אם — אם | אם — ואם ב מ; עם — עם ג. הוא | היא ג. הנכבד | הנדבר ב מ; נכבדת ג. 4 ענין | זה הענין ב; הענין מ. (בין השיטין כתו) הענין). 5 בפירוש | דעתי בפ' ב מ ג. 7 מהסכנה | בסכנה ב מ. ההמון | כל ההמון ב מ ג. 8 אחר — צודק | חסר ג. (בין השיטין כתו) אחר שהדבר הד' מלכים צודק. הד' | ד' ב מ. שכתבתי | שכתוב ב מ. לבגידת החמשה | בבגידת הה' ג. 9 לאברהם | אברהם ב מ. 10 ונאספו | ויאספו ב מ; נאספו ג. (בין השיטין תוקן ונאספו). עליו | אליו ג. והכוהו | והכוהו ב מ ג. 11 אברהם | אברהם בזה ב מ. והשני | והב' ב מ ג. 13 ולזה | לזה ב מ.

הערות

155 עיין רמב"ן לפסוק כ. 156 השווה בר"ר פרשה מד, ז: גדול כוחו של אברהם שנדבר עמו בדיבור ובחזון שנאמר היה דבר ה' אל אברהם במחזה לאמור. 157 כ"ה גם ברלב"ג; במחזה, הוא כמו מראה, כי הנבואה תהיה בחלום או במראה כמו שנזכר בתורה, והנבואה המגעת במראה הוא יותר שלמה מהנבואה אשר תגיע בחלום. 157* ראה ברכות ו, א. 158 באברבנאל הביא כאן

הא' מהם, כמז' שהכה את המלכים, והשני כמה, שהחזיר את הרכוש למלך סדום עם היות הוא ואנשיו רעים וחטאים, ולזה אשרו השי"ת על כל אחד מהם. אמנם על הראשונה אמר, אל תירא אברם מהם ומהזנבם, כי מעשיך הם רצויים אצלי, כי אנכי מגן לך, מכל מה שהיה איפשר שיבואך מהם. ואמנם על השני אמר, שכרך הרבה מאד, וענייני הטובות כמה שהשיבות הרכוש אל מלך סדום כי שכרך סתום אתי כמו באצרותי¹⁵⁰ רבה מאד ממנו, והמקבל פרס גדול ממלך רב אין ראוי שיפנה אל המעט, מאחר לכל יאמר אני העשרתי¹⁶⁰, זאת היתה כוונת השי"ת באומרו, שכרך הרבה מאד, כמו שזורה עליו הענין בסוף. ואמנם אברהם לא לקח מאמרו על זאת הכוונה על זה סך יותר רב מהרכוש ההוא, על הצד שכתב בדברי הימים¹⁶¹ ויאמר אמציהו לאיש האלהים ומה לעשות למאת הככר אשר נתתי לגדוד ישראל, ויאמר אישי האלהים יש לה' לתת לך הרבה מזה. ועל זה נשאר אברהם נבון לשני דברים, הא', איך ראוי שיבטיחנו השי"ת בכסף וזהב, כי כבר היה לו די ממנו כפי המוטל עליו לעשות. והב' למה שלא הזכיר השי"ת בהבטחתו שיברכני בזרע כלל, כמו שעשה עד כה שעיקר הבטחותיו היה לזרעו, ושמה שהזכיר בהבטחותיו אברהם לעצמו באומרו, לך אתננה ולזרעך¹⁶², לא היה כי אם לצורך השעה לבד, כמו שפירשתי למעלה¹⁶², ולזה יחשש אברהם אולי בסכת מה שעשה נתמעטו זכותיו, ולא נשאר עניינו אצל

חילופי נוסחאות

אשרו | אישרו ב מ ג, 14 אמנם | ואמנם ב מ ג, הראשונה | הראשון ב מ; הא' ג, 15 כי : כי להיות ב מ, הם | בהם ב מ; כבר בהם ג, שהיה | שיהיה ב; שיהא ב; חסר ג, 16 ועניינו | שענינו ג, 17 אל מלך | למלך ב מ, אתי | עמדי ג, כמס' | חתום ב מ ג, 18 ממנו | ממני ב מ, 19 לכל | לכל ב מ ג, העשרתי | העשרתיו ב מ ג, 21 אברהם | שאברהם ג, מאמרו | ממנו ג, על זה | אבל ספק אולי נאמר כאומר ואם לא פנית אל רכוש מלך סדום הנה יהיה שכרך ממני על זה ב מ; אבל אולי נאמר כאומ' אם לא נפיתי אל רכוש סדום ועמורה הנה שכרך ממני ע"ז ג, 22 הצד | צד ג, שכת' | שכתוב ב ג, 24 לה' | לנו ב מ; לי ג, דברים | דרכי ג, 25 איד | אין ב מ; היאך ג, ראוי | ב מ; איפס' | וזהב | חסר ג, 27 הבטחותיו | תקנתי לפי כת"י ב מ ג, הבטחתו א, היה | היו ב מ ג, 28 אברהם | של אברהם ג, לעצמו | עצמו ב מ ג, כאומרו | באומרו ב; באמרו מ ג, 29 יחשש | חשש ג, מה שעשה | מעשה שעשה ב מ, 30 נתמעטו | ימעטו ב; התמעטו מ, 31 בשיגן | בשיגן השי" ב; בשיגן השי"ת מ.

הערות

דברי רבנו והסכים להם, אלא שכתב שלשון יראה אינו יפול בזה כי הוא לא נהנה מכל אשר עשה. 159 ע"פ דברים לב, לד. 160 למעלה יד, כג. 161 ב' כה, יט. 162 למעלה יג, טו.

השי"ת אלא בשיגן עליו מאויביו ושיעשרנו עושר גדול. ולזה התחיל כקובל ומתמיה על מה שאמר אליו השי"ת ועל מה שלא אמר, והפריד לכל אחד פסוק מיוחד¹⁶³. אמנם מה שקבל כמשתומם על מה שאמר הוא אומרו, ה' אלהים מה נתן לי, והוא כאומרו מה בצע כי תבטיחני בעושר ובנכסים הרבה מאד ממה שהחזרתי למלך סדום, ואנכי מתהלך בקרב ביתי ערירי, כלומר בלא בנים, כמו שכתב רש"י ז"ל, ואשר הוא שוקק מתהלך והוא גדול ביתי הוא אליעזר מדמשק, לא כמשפחתי וסבית אבי, ובהיותי על זאת התכונה יש לי רב בצאצאים, והצפיעות¹⁶⁴ המוטלים עלי להשיא, ומה תבטיחני עוד ברכוש ונכסים, וזהו מה שקבל כמתמיה על מה שהזכירו השי"ת, ואמנם מה שנפלא כמה שלא הזכירו הוא אומרו, ויאמר אברם הן לי לא נתת זרע, שעניינו הן לי לא נתת זרע בהבטחתך וברכתך זאת כלל, ולא רמזת ממנו כלל¹⁶⁵, אבל אמרת, אנכי מגן לך, לבד הוא הדבר אשר אצטרך אליו יותר, כי כפי מצבי היום, הנה כן ביתי יורש אותי, ואם היה דעתך עליו היה ראוי להזכירו כאשר עשית עד כה. וכבר יבוא לשון נתינה על ענין ברכה, כאומרו¹⁶⁶, ואת כל אחיו נתתי לו לעבדים. וכב"ר א"ר בר רב יצחק¹⁶⁷ אמרו א"ר בר רב יצחק¹⁶⁸ המול דוחקני¹⁶⁹ ואומר

חילופי נוסחאות

מאויביו ושיעשרנו | ומאויביו שיעשרנו ב מ, 32 ומתמיה | וכמתמיה ב מ, אליו | חסר ב מ, 33 שקבל | שקבל במה שקבל ג, 35 ובנכסים | ונכסי ג, שהחזרתי | תקנתי לפי כת"י ב מ ג; שהחזרתי א (בשולי הגליון כתו' ג"ל שהחזרתי). 37 מתהלך | ומתהלך ב מ ג, והוא | אשר הוא ב מ ג, 38 בצאצאים | כפי הצאצאים ב מ ג, והצפיעות | מ; והצפיפות ב; והצפופי ג, הבטיחתי | הבטחתי ב; תבטיחני מ, וזהו | זהו ב מ ג, 41 נתת | נתתה ב מ, שעניינו | והנה שענינו ג, זרע | חסר ב מ ג, 42 זאת | זאת זרע ב מ; חסר ג (בין השיטין כתו' זרע). ממנו | כלל בדבר ממנו ב מ ג, 43 מצבי | חסר ג, 45 כל | חסר ג, 46 בר רב יצחק, ישמעאל בר' יצחק ג, ואומר לי | ואמר לי ב מ; וא"ל ג.

הערות

163 באברבנאל השאלה תג': והר"ן הרגיש בספק זה שבמאמר הא' השיב לענין השכר שלא היה צריך לו יותר רכוש כיון שהיה ערירי בלא בנים, ובמאמר השני התלונן שבמאמר האלהי הנזכר שנאמר לו לא באה הבטחת הזרע בהיותו יותר צריך אליו מהרכוש, ולהיותם שני ענינים באו עליהם שתי אמירות. 164 עפ"י ישעי' כב, כד. 165 באברבנאל השאלה הד': והר"ן כתב שהיתה תלונתו זאת על שלא הבטיחו לו ביעוד הזה ברכת הזרע ולא הבטיחו עליו, ואינו נכון, כי נתינת הדבר תאמר על הוצאת הדבר למציאות, לא על היעוד וההבטחה, וכ"ש שבמאמרו שכרך הרבה מאוד כבר יוכלל בו יעוד הזרע כי הוא מין ממני השכר. 166 להלן כז, לו. 167 פרשה מר, י. 168 בב"ר שם: אמר ר' שמואל ב"ר יצחק, וכצ"ל בספרנו. 169 ראה שבת קנא א, ב; גדרים לג, א.

לי אברם אי אתה מוליד, דרש זה ממה שבא לשונו נכפל, הן לי לא נתת זרע והנה בן ביתי יורש אותי, שהם דורשין שבא לנחץ כנפול דבריו מנגע לבבו, למה שהיה רואה שהמזל גזור גזירה מוחלטת שלא יוליד, כמו שאפרש עוד ⁵⁰. ולזה חשב שהוא קרוב שמה שיעדו השי"ת בורע נתבטל בחטא מועט, אחר שיצטרך עליו לשנות סדרי בראשית, ולכן היה כופל דבריו בכאב לב. ולזה אמר גם כן, והנה דבר ה' אליו לאמר, כי כמו שהיתה תלונתו על הזרע נחוצה, כן היה דבר ה' אליו נחוק. ולזה השיבו על אחרון בראשון ואמר אליו שאין הענין כמו שחשב, אבל היוצא ממעיו הוא יירשהו, ולחזק אליו זה עוד ולהודיעו כי ירבה זרעו מאד הוציאו החוצה ואמר שיבט השמימה וידע כי לא יפול המספר על זרעו, אלא על הצד שיפול על המספר כאשר יקשה בכוכבים או ימנע, ואמנם חכמי התכונה כבר התחכמו למנות הכוכבים הנראים ועלה בידם שכוכבי שבתאי הם אלף וכ"ב כוכב מלבד כוכבי הקובים ⁵¹ והכוכב הזנבי ⁵², ולזה כבר מעדו רגלי אנשי מכעלי החכמה בזה המקום, והיתר זה אצלי באחד משני דרכים, אם שנאמר שזוהו במראה הנבואה, ושהראהו השי"ת בה כל הכוכבים הנראים והכלתי נראים, כי האלף וכ"ב כוכב הנמנים הם הנראים לבד שהלקו אותם לג' מעלות, וכל כוכב מן המעלה האחרונה גדול י"ו חלק מנוף הארץ, אל זה השיעור בלבד הגיעה השגת ראותנו.

חילופי נוסחאות

47 דרש | דרשו ב מ ג. נכפל | מוכפל ג. לא נתת זרע | וכו' ב מ ג. 48 בן ביתי יורש אותי | וכו' ב מ ג. דורשין | דורשים ב מ; אומרי' ג. 50 בורע | בוריעו ג. נתבטל | יבטל ב; ובטל מ; בטל ג. 51 מועט | מעט ג. עליו לשנות | לשנות עליו ב מ; לו לשנות עליו ג. סדרי | סדר ב מ. 52 בכאב | מכאב ב מ. כן | כי ב מ. אליו | חסר ב מ. 53 ולזה | ועל זה ב מ. 54 כראשון | ראשון ב מ ג. 55 יירשהו | ירשהו ב מ ג. ולהודיעו | הודיעו ג. זרעו | זרע ג. 56 שיבט | שיבט ב מ ג. 57 שיפול על המספר כאשר יקשה בכוכבים | בכוכבים כי יקשה בו המספר ב מ; על הכוכבים כי יקשה (בין השיטין כתו' יקשה בו); המספר ג; על המספר א. 58 ועלה | חסר ג (בשולי הגליון כתו' ועלו). שכוכבי שבתאי | שכוכב שבתי ב; שכוכבי שבתי מ. הם | שהם ב מ. 59 והכוכב הזנבי | וכוכבי הזנבים ג. 60 רגלי אנשי | רגל האנשים ב מ; רגלי האנשים ג. זה | הוא ג. 61 אם שנאמר | האי אם נאמי ג. ושהראהו | ושהראהו ב. 62 וכ"ב | וק"ב ב מ. הנמנים | הנראי' ג. 63 הנראי' | הנמני' ג. לג' | לששה ב מ; לוי ג. 64 חלק | חלקים ב מ.

הערות

170 ראה לקמן ע"פ שבת שם: אמר לפניו רבש"ע נסתכלתי באיצטגנות שלי ואיני ראוי להוליד בן. 171 צ"ל: הנבוכים, והם כוכבי הלכת, וכן נקראים גם אצל חכמי התכונה הקדמונים: כוכבי הנבוכים. 172 הוא כוכב השביט.

65 ולזה כבר איפשר שיש בכוכב שבתאי כוכבים גדולים מנוף הארץ שלהניע שיעורן אל זה השיעור, ולאורך מרחקו אשר בינינו וכיניהם לא עמדנו עליהם, וזוהו איפשר שיש בכוכב שבתאי כוכבים גדולים שיהיו שם לאלפים ולרבבות, ואין ספק שהוא כן, וכבר כתב זה הנסיון ר"א ברי' חייא בספרו ⁷⁰, ולזה למה שהעמידו השי"ת על כולם במראה הנבואה, אמר אליו שכאשר לא יפול המנין בהם כן לא יפול בורעו, וזוהו הנראה מדבריהם ז"ל בב"ר ⁷¹, אמ' שם ר' יהודה ור' סימון בש"ר יוחנן העלה אותו למעלה מכיפת הרקיע הוא דאמר ליה הכט נא השמימה אין או' הכט אלא מלמעלה למטה, כמו שכתוב ⁷² הכט משמים וראה. ואחר שהיה זה כן במראה הנבואה אין ספק שעמד גם כן על הכלתי נראים. ואמנם הדרך השנית היא שרצה בנראים לבד, והיתה הכוונה כי כמו שלא יפול המנין בכוכבים הנראים אלא בקושי רב וזמן מופלג, לא יספיקו בו חיי איש א', כן לא יפול המנין על זרעך אלא בקושי מופלג, אמנם, לא רצה בו שיהיה נמנע, שאין הענין כן, וכבר נפקד [העם] בימי דוד ⁷³, ואין ספק גם כן שאם נניח שיהיה מלך רב מולך על כל העולם וירצה למנות אנשים כשיקריבם לכתים, והכתים לגברים, שייגי זה קודם ממה שיושג מנין הכוכבים על המנין שנמנו עליו, ולזה אמר למעלה, אשר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ גם זרעך ימנה, ואין ספק שבא זה על צד הגזומא וההרחבה הלשונית, כי נפילת המנין על העפר מכת הנמנע, ונפילת המנין על הזרע מכת האיפשר הרחוק. בזה עתה להיות אברהם כמסתפק בהבטחותיו, לא רצה לדבר עמו על צד הגזומא כלל

חילופי נוסחאות

65 בכוכב | בכוכבי מ ג. שבתאי | שבתי ב מ. 66 שיעורן | שיעורים ב מ; שיעורים ג. מרחקו | חסר ב מ; חסר ג (בשולי הגליון כתו' מרחקו). 67 איפשר | אפשר ב מ. בכוכב | בכוכבי ב מ. שבתאי | שבתי ב מ. 68 הנסיון | הנשיא ב מ; הנשוא ג. ר"א | חסר ב מ. ברי' חייא | י' עזר' ור' חיים ג. 70 בורעו | המנין בורעו ב מ ג. 71 יוחנן | יוחנן אמר ב מ. 72 למעלה | חסר ב מ. 73 כמו | פי' כמו ב מ ג. וראה | וראה ופקוד גפן זאת ג. 74 זה | חסר ב מ ג. נראים | נראית ב; נראי' מ ג. 75 והיתה | והיה ב מ. 76 לא | ב מ; שלא ג. 78 נפקד העם | לפי כתי' ב מ ג; נפקד א. 79 שיהיה | יהיה ג. מלך | המלך ב מ. 80 כשיקריבם | בשיקחם ב מ. ממה שיושג | שיושג ב מ; ממה שיושג ג. 82 את | חסר ג. 84 בזה | מזה ב; לזה ג.

הערות

173 ספר העבור (לונדון תרי"א). 174 פרשה מד, יב. 175 ישעיה טג, טו; תהלים פ, טו. 176 ש"ב כד, א.

אבל על צד הדמיון הקרוב, כי כמו שהמספר בכוכבים לא יושג אלא בקישי עצום כן יהיה הענין בורעו.

ואמר אחר זה שאברהם האמין במה שהבטיחו השי"ת וחשב כי בצדקתו של השי"ת, ולא נשאר כזה פקפוק כלל, ושהשי"ת יי חשב לאברהם אמונתו זאת לצדקה, וזכות כך פרש"י ז"ל. ורכים יתמהו מה הזכות הזאת, כי למה לא יאמן באלהי אמן, והוא הנביא בעצמו ולא איש אל ויכזב¹⁷⁸, ומי שיאמין לשחוט את בנו היחיד האהוב ושאר הנסיונות, איך לא יאמין בבשורה טובה, ולפיכך פירש¹⁷⁹ שהאמין בשי"ת, וחשב כי בצדקתו של השי"ת יתן לו זרע על כל פנים ולא בצדקת אברהם, ומעתה לא יירא פן יגרם החטא, כי כיון שהבטיחו שלא יירא מן החטא ויתן לו זרע, האמין כי נכון הדבר מעם האלהים¹⁸⁰, כי צדקת השי"ת הוא ואין לה הפסק, וזה דרך הרמב"ן ז"ל. אבל יש לי לתקן דברי רש"י על דעת רז"ל, והוא שכבר הודיעונו, שאברהם הסתכל באצטגנינות שלו ומצא שלא היה ראוי להוליד, כמו שבא זה במסכת שבת¹⁸¹ ובמדרשות¹⁸², ומה שיתמיהנו מדוע לא היה זה לאברהם קל להאמין, הוא מה שגודלנו על משפטי הכוכבים, ונראה אותם קרובים לא הכרחיים, אם מצד שלא יעמדו על כל הפרטים הצריכים לעמוד עליהם מצד הפועל, ואם שלא יהיה המשפט מצד הפועל כל כך חזק שלא יוכל להשתנות מצד הכנת המתפעל, ומצד דמותנו מה שנראהו יפול התימה אצלנו מדוע נחשב לאברהם לצדקה כשהאמין זה. ואמנם ענין אברהם לא היה כן שהאצטגנינות גדולה היתה בלבו מכל בני קדם כמו שהודיעונו חז"ל¹⁸³, נראה שהוא

חילופי נוסחאות

86 שהמספר | שמספר ב מ. | הענין | המנין ג. | 88 אחר זה | חסר ג.
89 וחשב — השי"ת | חסר ב מ. | נשאר | נשאר אצלו ב מ. | בזה | חסר ג. | 90 זאת | חסר ג. | צדקה | צדקה ב מ. | זכות ג. | וזכות ב. | וצדקה ג. | 91 יאמן | יאמין ב מ. | 92 שיאמין | שהאמין ב מ. | 93 וחשב כי בצדקתו | וחשבה בצדקה ג. | 94 השי"ת | הקב"ה ב. | הבי"ה מ. | ולא | לא ב מ. | 95 יירא | ירא ג. | 97 לי | חסר ג. | 99 במס' | בסוף ב מ. | 100 היה | יהיה ב מ. | 101 משפטי | משפט ב מ. | הכוכבים | האצטגנינים ב ג. | האצטגנינים מ. | 106 מכל | יותר מכל ב מ. | על כל ג. | 107 שייעדנו | שייעד ב מ. | 108 על | עד ב. | הרקיע | לרקיע ב מ. | 109 ההמנעות | הנמנעות ב מ. | על | אל ב מ. | גבול | גדול ב מ. | 100 ומוקימנא | ומוקימנא ב מ. | לזה | ליה ב מ. | ליי ג.

הערות

177 ע"פ הרמב"ן כאן. 178 ע"פ במדבר כט, יט. 179 הרמב"ן שם.
180 ע"פ בראשית מא, לב. 181 קנו, א; נדרים לג, א. 182 בר"ר פרשה מד, א. ועוד. 183 ראה קה"ר פ"ז, כג: ותרב חכמת שלמה מחכמת

מכת הנמנע הגמור שישתנה זה, כמו שתאמר במשל שייעדנו השי"ת שבשבילו וזכותו ינשא כדור הארץ בכללו על הרקיע. וכבר העמידנו רז"ל על זה השיעור מן ההמנעות בזה או על גבול ממנו, שאמר בסוף שבת¹⁸⁴ מאי דעתך דקאי צדק במערב מהדרנא ומוקימנא ליה במזרח, ואין ספק שהנמצא אשר יש להם מעלה יותר גדולה במציאות השתנותם יותר רחוק ויותר נמנע. ובין שיהיה זה המאמר כפשוטו או על צד המשל, אין ספק שהוא מורה תכלית ההמנעות והאמות זה הנמנע רחוקה, עד שמצד המנעו היה קרוב לאברהם שיספק בו אולי הכטחת השי"ת אליו שיתן לו הזרע, נאמר בשיתוף השם על הנפטר¹⁸⁵ אשר יעשה¹⁸⁶, ויישיר לעבודת השי"ת, או על משפחת בית [אביו], ושלא יקשה בעיני השי"ת אם אברהם ימעה בזה לשיתחזק לפרסם אמונתו, כי יותר יחפוץ האדם להיישיר זרעו מזולתו. וכיוצא באלו הספקות הנפולות על מה שידע האדם כאמת הוא נמנע גמור. ואמנם, אברהם מצד שידע שאין מעצור לפניו, ושהנמנע הגמור כחק הטבע איפשר, אצלו האמין בלא פקפוק ונחשב לו לצדקה ולא היה מן התימה. ואמנם אחר זה הפועל הקודם לשכבר בא זה הלשון על זאת הכוונה, אמר¹⁸⁷ ויעמד פנחס ויפיל ותעצר המגפה ותחשב לו לצדקה לדור ודור עד עולם.

והנה עד פה נמשך מה שהשיבו השי"ת על מאמרו כי נלחץ אברהם בו, הוצרך השם לנחוצו תשובתו עליו, ואחר השיב על מאמרו הראשון שאמר, ה' אלהים מה תתן לי וגו', והודיעו שלא היתה כוונתו באומרו אליו, שכרך הרבה מאד, שיפרענו עתה בשיבחוהו אליו רכוש רב מאשר השיב

חילופי נוסחאות

111 שהנמצא | שהנמצאים ב. | שהנמצא' מ ג. | 112 רחוקה | רחוקה מאד ב מ. | רחוק מאד ג. | 114 הבטחת | הבטחה ב מ. | ההבטחות ג. | 115 נאמר | כאמורו ב מ. | ואמ' ג. | נאמר א. | בשיתוף | שיתוף ב מ. | הנפש | תקנתי לכת"י ב מ. | הנפטר א. | 116 ויישיר | ויסיר ב ב. | וישיר אותם ג. | בית אביו | תקנתי לפי כת"י ב מ. | אביו ג. | 118 זרעו | זרע ב מ. | באלו | בזה באלו ג. | 119 הוא | שהוא ג. | מעצור | מחסור ב מ. | מועיר ג. | בחק | בחוק ב מ. | 120 איפשרי | האפשרי ג. | אצלו | אצלי ג. | האמין | האמין בו ב מ. | 121 התימה | התמיה ג. | ואמנם | חסר ב מ. | הפועל | הפירוש על ג. | 124 השי"ת | השי"ת לאברהם ב מ. | מאמרו | מאמרו האחרון ב מ. | ג. | נלחץ | נלחץ ב מ. | אברהם בו | בו אברה' ג. | 125 השם | השי" ב מ. | ג. | נלחץ | נלחץ ב מ. | 126 וגו' | חסר

הערות

בני קדם ומה היתה חכמתם של בני קדם שהיו יודעים במול כו' מאיתן האזרחי זה אברהם. 184 שבת שם. 185 ראה בראשית יב, ה. 186 תהלים

למלך סדום, אבל כוונתו היתה למה שהיתה שכרו הרב אתו מאד לא היה ראוי שיקח דבר ממנו, ולזה אמר, אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך וגו', והוא כאומרו השכר אשר הודעתך אינו שכר קצבתי אליך עתה, כי גם בטרם הבטחתך בדבר כלל הסכמתי וגמירתי בלבי לתת אליך, כי בעת אשר הוצאתיך מאור כשדים ומלטתיך מכף עריצים, הסכמתי לתת לך את הארץ הזאת לרשתה¹³¹, ולזה יורש עצר וארץ נבחרת כמוך (השר) [אשר] הפלתי אליך בנחלה לא יהיה ראוי שיקח דבר ממלך סדום. ואם לא על זה הדרך לא היה ענין לפסוק זה בכאן כלל, וכבר הראת לדעת כי על פי דרכנו הוסרו ספקות חוייבו בפרשה על הקודמים.

[ח—יא] ויאמר אדני יי' במה אדע כי אירשנה. אחשב ששאל זה על ירושת הארץ, ולא שאל כן על ייעוד הזרע, מצד שיעוד הזרע הוא להטיב לבד, וייעוד ירושת הארץ היתה ייעוד טוב לו עם הרעת אחרים. וכבר ידוע מתשובת ירמיהו להנניה כן עזור¹³² שהייעודים הטובים יתקיימו במוחלט, ואינו כן בייעודים הרעים, כמו שנודע מענין גינוה, כמו שכתב הרמב"ן ז"ל¹³³, ולזה לא היה ראוי שישאל אות ומופת ושיכרות

חילופי נוסחאות

ב מ ג. והודיעו ב מ. 128 למה | כי למה ב מ ג. 130 וגו' | את הארץ הזאת לרשתה ב מ ג. 131 קצבתיך ב מ; קצוב ג. וגמירתי | חסר ג. 132 לתת | לתתי ב; לתתו מ ג. 133 הסכמתי | חסר ג. עצר | עצר ג. (בכ"י "עצר" נמחק ובשולי הגליון כתו "עשר"). 134 וארץ | והארץ ג. בתוך השר | כמוך אשר ב מ ג. הפלתי | הפלתי ב ג. יהיה | היה ב מ ג. 136 ספקות | הספקות ג. חוייבו | בו ג.

[ח—יא] 1 ויאמר | ב מ; ויען (בשולי הגליון כתו אברהם) ויאמר ג. ששאל זה | שישאל ג. 2 כן | חסר ג. הזרע | על זרע מ. הוא | היא ב מ. 3 לבד | לו לבד ב מ. היתה | היה ב מ ג. עם | עם היות ג. 4 שהייעודים | שיעודים ג. 5 ואינו ג. שנודע מענין | שידע בענין ג. 6 כמו שכתב הרמב"ן | חסר ג. שישאל אות ומופת | שיתן אות או מופת ג. ושיכרות | שיכרת ב; שיכרות מ.

הערות

קו ל—לא. 187 הובא באברבנאל השאלה ח, וכבר הרגיש הר"ן בספק הזה וכתב שבא הכתוב להודיעו שהשכר אשר יעדו עליו היה ירושת הארץ לא עושר ונכסים אחרים וזהו לתת לך את הארץ הזאת לרשתה. 188 ירמיה יט, ו. 189 ראה באברבנאל השאלה הט': למה לא שאל על הזרע ושאל על ירושת הארץ. והרמב"ן והרלב"ג והר"ן שלשתם הסכימו שיעוד הזרע היה להטיב לאברהם בלבד ולכן לא שאל עלי כי ידע בעצמו שלא ימנעו חטאו ועוד שהייעוד הטוב לא יחזיר... אבל בירושת הארץ עם בהיותו טוב לישראל היה רע לכנענים

ברית עמו על ענין הזרע, כי להיות השי"ת טוב ומטיב לכל, מחוק שייטיב גם למי שאינו ראוי, אבל ייעוד הארץ שהיתה הטבה תלויה בהרעת אחרים היתה צריכה קיום יותר, מצורף מלבד שיצטרך בהרעת ה[מ]גורשים יצטרך בה, גם כן צדקת המגרשים והמשחיתים, כי עם היות האדם ראוי לעונש אין ראוי שיענישוהו רשע כמוהו, כמ"ש¹³⁴ עוד מעט ופקדתי את דמי יורעאל על בית יהוא, ופירש התרגום שרצה באומרו דמי יורעאל דמי אחאב שהרגו יהוא ביורעאל, שעם היות שאחאב היה חייב בזה מצד שעבד הכעל אחר שיהוא ובניו עבדו ע"ז, חשב להם השי"ת דם אחאב כדם נקי כמו שכתב רש"י ז"ל¹³⁵. ולמה שהיה ייעוד הארץ [צריך] צדקת המגרשים ורשעת המוגרשים, היה ראוי שישאל אברהם שיחזוק זה הייעוד, ולזה אמר במה אדע שיתקיים זה הייעוד על כל פנים, כי כבר הוא מטבע היעודים שיתבטלו בנקלה.

ולמה שראה השי"י ששאל כהוגן רצה לזכות ברית על זה, וצוה שיקח עגלה משולשת, ולפי הפשט רצה שתהיה כת ג' שנים כדברי ר"א¹³⁶. אבל רז"ל¹³⁷ אמרו שהיו שלש, רצה לרמוז לו בכל מין שלשת הקרבנות שהזכיר רש"י ז"ל, כמו שהוא בכ"ר¹³⁸. או¹³⁹ שמהם הקריבו לפניו שלשת מיני הקרבנות העולה, והחטאת, והאשם והשלמים, כי האשם כהטאת

חילופי נוסחאות

7 עמו | חסר ג. 8 גם למי | לכל מה ג. הטבה | הטובה ב מ. 9 בהרעת | בעל דעת ב מ. היתה | חסר ג. מלבד | שמלבד ב מ ג. בהרשת | בה רשעת ב מ; בהרעת ג. 10 המגורש | תקנתי לפי כת"י ג; היורשים ב; היורשי מ; הנורשים א. המגרשי | מ ג; 11 שיענישו | שיענישו ב מ ג. עוד מעט | כי עוד ענינו ב; חסר מ; כי עוד מעט ג. 12 בית יהוא — יורעאל | חסר ג. 14 עבדו | ג"כ עבדו ב מ; עבדו ג"כ ג. 15 נקי | נקם ג. שהיה ייעוד | שיעוד ג. 16 צדקת | צריך צדקת ב מ ג. המגרשים | המגורשי ג. המגורשים | לפי כת"י ב מ ג; המוגרשים א. היה | יהיה ג. 17 אדע | שאדע ב מ. 19 ברית | עמו ברית ג. וצוה | וציווה ב מ ג. 21 רצה | שרצה ג. לו | חסר ב. מין | מין ומין ב מ ג. שלשת | חסר ג. 22 שהוא | שהם ג. הקריבו | יקריבו ב מ ג. 23 הקרבנות | קרבנות ב מ. העולה והחטאת | ועולות וחטאות ג. והאשם | חסר ב מ ג. והשלמים |

הערות

ואולי ישובו בתשובה כאנשי גינוה ולכן שאל עליו אות ברית שיתקים הדבר עכ"פ ולא תמנע ירושת הארץ בזכות הכנענים ולא לחטאת בני ישראל. 190 תשע א. ד' 191 כ"ה ברש"י שם בשם התרגום אבל בתרגום לפנינו שם לא נזכר אחאב עיין שם. 192 באברבנאל השאלה י"ב; בין שיה' משולש כפירוש רש"י חרלב"ג והרמב"ן שהיו שלשה מכל מין מהם, או שהיה משולש בן ג' שנים וכדברי הראב"ע והר"ן. 193 מגילה לא, ב. 194 פרשה מר, יד. 195 כדעת הרמב"ן כאן.

הוא אין ביניהם כי אם השם לבד, ואומר, משולשת¹⁹⁶ שיביא אותן
 25 רצופות ויהיה כל מין לבד, כדברי הרמב"ן ז"ל. וצוהו גם כן שיביא תור
 וגזול, כי רצה לרמוז אליו כל המינין אשר יביא ממנו קרבן בבחמה ובעוף,
 כי הגזול בן יונה. והזכירו כן מפני שלא הוכשרו במין ההוא אלא
 הקטנים¹⁹⁷, ואמנם צוה כזה, לפי שעם היות שהיתה [עיקר] הכוונה
 לברות עמו ברית, בחר שיהיה ענין הברית עצמו מורה על הזכות
 30 שבשבילו יהיה זרעו נרצה אל השי"ת ויכופרו עונותיו, כמו שאז"ל
 במסכת תענית¹⁹⁸.

ואמר שאברהם לקח את כל אלו וחלק אותן לחצאין, ונתן איש בתרו,
 כלומר, איש הכתר שבתר נכח הכתר שהיה זוגו, כי הוא רעהו, אמנם
 הצפור שכולל התור והגזול לא כתר, ונראה שנתן התור והגזול איש
 35 לקראת רעהו כי גם הם היו בכרית, ובתר הבהמות ולא בתר העופות,
 כי כן יהיה בעתיד שיתחתו הבהמות לקרבן ולא ינתחו העופות¹⁹⁹. ועם
 היות שלא ספר הכתוב שצוה לו השי"ת זה הביתור, סמך שכבר יורה
 מה שעשה אברהם שהשי"ת צוהו כזה, וכן במקומות רבים יסמוך
 הכתוב על הנראה מן המעשה, ולא שיוזכר רצונו. ואמנם חלק אותם
 40 לחצאין למה שהיה כורת עמו ברית על ירושת הארץ, ודרך כורתי ברית
 לחלוק בהמה ולעבור בין בתריה, כמו שנאמר²⁰⁰ העגל אשר כרתו
 לשנים ויעברו בין בתריו, כמו שכתב רש"י ז"ל. ואמנם אחשב שעשו זה

חילופי נוסחאות

ושלמי ג. 24 הוא | חסר ג. אין | אין הפרש ג. לבד | לבד ומטבע העיודים ג.
 (בכ"י יש סימן מחיקה למלים „ומטבע העיודים“). 25 וצוהו | ב מ; וצוה ג.
 26 וביאו מהם | לפי כת"י ב מ ג; יביא ממנו א. ובעוף | או בעוף מ. 27 מפני |
 כי ג. 28 הכוונה | עקר הכוונה ב מ ג. 29 בחר | אמנם בחר ב מ ג.
 30 אל השי"ת | לשי"ת ב מ. ויכופרו | ויכופר ג. 32 אלו | אלה ב מ.
 33 נוכח הבתר | נוכח בחר ב מ. אמנם | ואמנם ב מ. 34 הצפור | כי הצפור ג.
 ונראה | חסר ב. 35 גם הם | גם אם ב מ; הם ג"כ ג. בברית | בבריתו ב מ.
 ובתר | בתר ב מ. 37 ספר | סיפר ב מ. שצוה | צוה ג. 38 אברהם | השי"
 לאברהם ג. במקומות | בדבריי ג. 39 שיוכר | יוכר ב מ; יוכור ג. רצונו |
 רצוני ב מ ג. 40 עמו ברית | אתו ג. 41 בהמה | הבהמה מ (בכ"י בין
 השיטין תוקן בהמה). 42 ויעברו בין בתריו | חסר ג. שעשו | שיעשו ב מ ג.

הערות

196 כלומר בזה שלא אמר שלשה רמו לרציפות. 197 חולין כב, ב.
 198 כו, ב. 199 מקור הדברים ברלב"ג (כה, ע"א): והעוף לא בתר אבל
 שם התור בפאה אחת והגזול בפאה השנית כמו שסדרה התורה בדמיון זה בעולת
 בהמה שהיו מנתחין אותה לנתחיה ולא יעשו כן בעולת העוף, ועיי' רמב"ן.

להורות ולקיים שהיה יחס כל אחד מאנשי הברית לחברו, ביחס כל אחד
 מהבתרים אל רעהו, כי כמו שטבע כל אחד וקיומו הוא כשיוחבר אל
 45 רעהו ואי אפשר שיפרד ממנו אלא כשיפרד גם הוא, כן יחס כל אחד
 מאנשי הברית שכריתם דבר קיים אי אפשר שיתפרד אלא מצד המות
 המפסיד כל אחד, כמש"ה²⁰¹ כי המות יפריד ביני ובינך, ולזה היו בחרים
 החי, כי חלק הדומ(י)ם לו לא יפסד בהפרדו מהחלק הקרוב אליו, ואמנם
 שני כורתי ברית ראוי שיעברו שניהם בין הכתרים לקיים כל אחד המוטל
 50 מצד בריתו, אבל זה הברית לא היה מוטל על אברהם דבר כי אם על
 השי"ת, ולזה לא עבר אברהם, בין הגזרים כי אם תנור עשן ולפיד
 אש לבד שהודה השי"ת. מצורף שאין ראוי שידוג נכרא עמו. ואמנם,
 שירד העיט על פגרי הבהמות והעופות, והעיט הוא העוף הדורס,
 55 כמש"ה²⁰² העיט צבוע נחלתי לי²⁰³, להיותו תמיד צבוע מדם העופות
 שידרוס, ונרמז בזה לאברהם כי כבר יבואו העמים לבטל הקרבנות
 ולהשחית בריתו²⁰⁴, ושזרע אברהם יכריחם.

[יב] ויהי השמש לבוא וגו'. אחשב שהגבלת זה העת, היה מצד שרצה
 השי"ת שיעבור לפיד אש בין הגזרים אחר שהחשיך לגמרי²⁰⁵, כמ"ש²⁰⁶,
 ויהי השמש לבוא ועלטה היה גו', שעניינו אחר שנשקע השמש וסר
 לגמרי האור הנראה לעינים כדברי ר"א²⁰⁷. ואמנם, רצה השי"ת שיעבור

חילופי נוסחאות

43 יחס כל א' | יחס אכל א' ג. 45 שיפרד | שיפריד מ. יחס | לפי כת"י ב מ;
 חסר ג. ישם א. 46 המות | המיתה ב מ ג. המפסיד | המפריד ב מ. 47 ובינך
 וביניך ב מ ג. 48 לו | חסר ב מ ג. הקרוב | הדובק ב מ ג. 49 המוטל |
 המוטל עליו ב מ ג. 50 מוטל | מוטל ממנו ב מ ג. 51 הגזרים | הבתרי ג.
 52 לבד | חסר ג. ואמנם | ואמר ב מ ג. 53 פגרי | הפגרים פגרי ב מ; הפגרים
 שהם פגרי ג. 55 ונרמז | שנרמז ג. לבטל | (בכ"י כתו לקבל וגמחק ובשולי
 הגליון תוקן לבטל); לבטל ב מ ג.
 [יב] 1 גו' | חסר ב מ. 3 גו' | חסר ב מ. 4 לעבים | בעבים ב מ.

הערות

200 ירמיה לז, יח. 201 רות א, יז. 202 ירמיה יב, יט. 203 עיי' רש"י,
 וכדברי רבנו ברלב"ג (כד ע"ג): העיט הוא העוף הדורס. כטעם העיט צבוע
 הוא נחלתו. 204 ברלב"ג שם: והיה זה לרמוז לאומות אשר יענו זרע אברהם
 ויבלבלו הברית אשר כרת ה' עמו, ויסודם ברמב"ן: וישב אותם. נרמז לו כי
 יבואו העמים לבטל הקרבנות וזרע אברהם יכריחם. 205 ראה רלב"ג (כה,
 ע"א): וזה שלמדנו מהגבלת הזמן שהגביל בעת הנבואות האלו רוצה לומר כי
 למחרת המלחמה היתה זאת הנבואה סמוך לשקיעת החמה. 206 להלן פסוק יז.
 207 אבן עזרא שם.

5 בזה העת, למה שאור האש יורגש יותר בחשך הלילה משיורגש באור היום, כמשו"ל²⁰⁸ כשרגא בטיהרא²⁰⁹, ולזה להורות על חזק הברית רצה השי"ת שיעשה בעת שיהיה הרגשו יותר חזק, ולמה שירצה השי"ת שיעבור הלפיד בין הגזרים אחר גמר השקיעה, למה שהזכרתי. והוצרך להודיע אברהם²¹⁰ ראשונה ענין גלות זרעו, למה שאפרש היה מן ההכרח להתחיל לדבר עמו בעת התחלת השקיעה לשיושלם הדיבור בין ההתחלה והגמר.

ואומר, ותרדמה נפלה על אברהם, מה שלא נאמר כן ביתר מראותיו, לרמוז שמה שיודיעהו יעציבהו, שכבר הוא מטבע הדברים המעציבים שירדימו ולזה נפלה עליו אימה וחשכה גדולה, וכבר דחו"ל בב"ר²¹¹ שנרמו שעבוד מלכיות, אומרו אימה זו בכל, חשכה זו מדי, גדולה זו יון, נופלת עליו זו אדום, ועניינו כי מצא הנביא כנפשו אימה ואחר כך בא בחשכה, ואחר כך גדלה החשכה, ואחר כך הרגיש כי היא נופלת עליו כמשא כבד תכבד ממנו²¹². ואחשב עוד, שאחר שהודיעונו חז"ל שהנביא צריך שיוכן הכנה גופית בכל עת שתחול עליו הנבואה, כאומרים²¹³ שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות, כן ראוי שיוכן הכנה מיוחדת לכל מקומות מן הנבואה, וכבר הודיעונו חז"ל שהנבואה מטבע (העולם) [החלום]²¹⁴ אלא שנחלקת ממנו כפחות ויתר, כמ"ש²¹⁵ חלום אחד משישים כנבואה, והעיון גם כן הסכים לזה, וידוע שכמו שהעצב איננו מוכן לראות החלומות הצודקים [המשמחים,

חילופי נוסחאות

5 משיורגש | משהורגש ב. 7 שיהיה | שהיה ב. מ. שירצה | שרצה ב. מ. 8 הלפיד | על לפיד ב. מ. 9 גלות | גרות ב. מ. למא | ולמה ב. מ. 13 לרמוז | היה לרמוז ב. מ. 14 ולזה | מזה ב. מ. וחשכה | חשיכה ב. מ. דחו"ל¹ דרשו ז"ל ב. מ. 17 הרגיש | חסר ב. כי היא | כאלו ב. כאלו היא מ. 19 שהנביא שהנבואה ב. מ. גופית¹ גופית ב. מ. 21 מקומות | מין ומין ב. מ. 22 העולם | החלום ב. מ. 23 הסכים | מסכים ב. מ. 24 איננו | אינו ב. מ. הצודקי

הערות

208 שבת סג, א; חולין ס, ב. ושם: שרגא בטיהרא מאי אהני. 209 ובאברנאל השאלה הט"ז: וכבר התעורר הר"ן על זה וכתב שהגביל הכתוב העת מהיום מצד שראה הקב"ה שיעבור לפיד אש בין הגזרים אחרי שיחשיך לגמרי למה שאור האש יורגש יותר בחשך הלילה משיורגש ביום וכארו"ל כשרגא בטיהרא. 210 צ"ל: לאברהם. 211 פרשה מד, יז. 212 כל זה מלשון הרמב"ן, אלא שרצון רבנו להוסיף בזה מה שיחשוב בזה עור. 213 שבת ל, ב; פסחים קיז, א. 214 כן נראה לתקן. 215 ברכות נו, ב. 216 יב, יא.

25 כן השמח איננו מוכן לראות חלומות צודקים] המעציבים, להיות טבעי מנגד אליהם, וקרוכ שיהיה הדבר כן כנבואה להשתתפה עם החלום כצד מה, ולזה למה שהיה לאברהם לראות זאת המראה המעציבה הכינו השי"ת ראשונה בתרדמה, ואימה וחשכה גדולה שהם מורים הולד באדם תכונות העצב, ולזה גם כן נתיחד בו זה העת והוא התחלת השקיעה, להיות זה מטבעו להסתיר פתאום המאיר המשמח, ולסכות אחרות נודעות, ויהיה אמרם, אין הנבואה שורה מתוך עצבות תחלת הראות השכינה, אבל אחרי הראותה יוכן הנביא הכנה מיוחדת.

[יג] ויאמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם גו'. נכוכו בו רבים על סבת זה הגלות, וכבר כתבתי למעלה²¹⁶ מ"ש בו הרמב"ן ז"ל ושאיננו ישר בעיני. אמנם²¹⁷ מה שאני חושב בו, כי הוא שכבר ראינו שהפליגו רז"ל לשבח ענין הייסורין ואמרו²¹⁸ כל שהקב"ה אוהבו²¹⁹ מדכאו ביסורין, והאריכו בזה בהגדות, ואין ספק שיש לשואל שישאל מה תועלת יש בייסורי העה"ז, שמא תאמר מפני מירוק עונות, והרי השי"ת כין שיהיה נפרע ממנו כעה"ז או שיהיה נפרע ממנו כעה"ב, לעולם מאזני משפט בידו שאינו נפרע ממנו אלא כפי מה שחטא, ואם כן אי זה תועלת יש שיקדים ליפרע ממנו כעה"ז. שמא תאמר מפני שענשי העה"ב הם גדולים וחמורים מענשי העה"ז, הרי המשפט לאלהים²²⁰ הוא להשוות ביניהם, כמו שנאמר שאם היה ראוי האדם כפי חטאיו להיות מיוסר ביסורי העולם, (שמצד) [שמטה] אחת שיהיה

חילופי נוסחאות

המשמחים כן השמח איננו מוכן לראות חלומות הצודקים | לפי כת"י ב. מ.; הצודקים א. 32 הנביא הכנה מיוחדת | הכנה מיוחדת הנביא ב. מ. [יג] 1 ויאמר לאברהם | חסר ג. בארץ — גו' | חסר ב. מ.; גו' ג. 2 בו | חסר ב. מ. 3 על סבת | בסבת ג. 3 ז"ל | ז"ל באמרי גא אחותי את ג. כי | חסר ב. מ. אוהבו | חסר ב. מ. 5 בזה | בזה הרבה ב. מ.; הרבה בזה ג. 6 עונות | העונות ב.; עונות מ. (בין השיטין חוקן העונות). 7 או שיהיה | או יהיה ב. מ.; חסר ג. נפרע ממנו | חסר ג. 8 וא"כ ב. מ.; א"כ ג. 10 גדולים וחמורים חמורים וגדולי' ג. מענשי | מענשי ב. מ. 11 הוא | חסר ג. 12 מיוסר |

הערות

217 כל הקטע הזה עד "והרמב"ן ז"ל מרחיק בשער הגמול שלו" כולו נמצא אות באות בדרשות הר"ן הדרוש העשירי (לו, ע"ד—לו, ע"א) אלא ששם אינו מפרט דברי הרמב"ן כיון שאינו רוצה להטריח בדרשה וכמו שאומר שם: ולהרמב"ן ז"ל דרך אחרת אלא שאיני מאריך שלא להטריח הציבור. עיין עליו שם בדרשות וקחנו משם. 218 ברכות ה, א. 219 בברכות: חפץ בו. 220 ע"פ

מיוסר שם רגע אחד, ואחר שהעונש שוה, אין לך אדם שלא יבחר שהעונש
העתידי לבא עליו יתאחר לזמן מרובה ולא יקדימונו לאלתר. אבל, עיקר
הענין הוא, שמפני שיצר לב האדם אינו נכנע מתוך השלוה אלא מתוך
הצרה, שהשי"ת מתחסד עם בראיו כשמביא עליהן ייסורין, שמתוך כך
תשש כחו של יצר הרע והם מתרצים לכוראם. ועל הדרך הזה אחשב
שיהיו ייסורין של אהבה שהזכירו חז"ל, ואמרו ²²¹ שאם רואה אדם
שייסורין באין עליו יפשפש במעשיו, שנאמר ²²² נחפשה דרכינו ונחקורה
וגו', פשפש ולא מצא יתלה בביטול תורה שנאמר ²²³ אשרי הגבר אשר
תיסרנו יה גו', תלה ולא מצא כידוע שהן ייסורין של אהבה, שנאמר ²²⁴
כי את אשר יאהב ה' יוכיח וגו'. ורבים שאלו אי זה טעם יש בייסורין
של אהבה אחר שאין באין על חטא. ואני אומר שאי אפשר לאי זה
צדיק שעם היות שאיננו חוטא, ושהוא מקיים המצות שלא יטרידהו
מעט תאוות העולם מהדבק בבוראו, אלא אם כי יהיה במדריגה היותר
גדולה מסדריגת הצדיקים, ואף על פי [כן] אינו נקרא חוטא, שלא היה
יהושע נקרא חוטא ועבר עבירה מפני שלא הגיע למדרגתו של משה,
ומפני זה השי"ת לפעמים מביא לצדיקים ייסורין, אף על פי שלא נכשלו
בעבירה, אלא כדי שיוסיפו עוד להתרחק ולהדבק בבוראם. והרמב"ן
ז"ל מרחיק בשער הגמול שלו ²²⁵ שיהיו היסורין באין על חטא. ותמהני

חילופי נוסחאות

מוסר ב מ. שמצד | שמתה ב מ. שיהיה | שהוא ג. 13 מיוסר | מוסר ב מ.
רגע | ברגע ג. יבחר | יחד ב מ. 14 העתיד | שעתיד ב מ. לבא | חסר ג.
יקדימונו | יקדימונו ב מ. 15 האדם | האדם הוא ב מ. 61 ייסורין | יסורי
של הקב"ה שהזכירו ג. 17 תשש | תש ב מ. 18 שיהיו | שהיו ב מ.
שאם | אם ב מ. 20 וגו' חסר ב מ. ג. פשפש | אם פשפש ב מ. פשפש ומצא
יעשה תשובה שני נשובה ג. ולא | אם לא ג. 21 גו' | ומתורחק תלמדנו ב מ. ג.
תלה | ואם תלה ב מ. שהן ייסורין של אהבה | שיסורין של אהבה הם ב מ. ג.
23 של אהבה | חסר ג. 24 המצות | מצות ג. (בין השיטין כתו' התורה). שלא |
כל שלא ב מ. ג. 25 מהדבק | להדבק ג. במדריגה | במדריגה ב מ. במעלה ג.
26 ממדריגת | ממדריגות ב מ. ואע"פ | ואע"פ כן ב מ. ג. 27 ועבר | ועובר
ב מ. ג. עבירה | עבירות ג. למדרגתו | למעלת ב מ. למדרגה ג. של משה | משה
רבינו ע"ה ב; מרע"ה מ; משה ג. 28 השי"ת לפעמים מביא | ב מ. לפעמים מביא
הב"ה ג. לצדיקים ייסורין | ב מ. (בשנויים); יסורי | על הצדיק' ג. לצדיקים | על
הצדיקים ב מ. 29 להתרחק | להתרחק מענייני העולם ב מ. להתרחק מהבלי
העולם ג. להתרחק א. 30 שלו | שלא ג. שיהיו | שיהו ב מ. היו ג. על | אלא

הערות

דברים א, יז. 221 ברכות שם. 222 ברכות שם. 223 תהלים
צד, יב. 224 משלי ג, יב. 225 ראה תורת האדם שער הגמול (הו'

עליו שהרי הוא צריך להורות שהנסיגות אינן באין על חטא, רק להגדיל
שכר המנוסה, וכבר נודע שנמנה בנסיגות מה שלא היה אלא צער
וייסורין לבד כענין הרעב, וחמס פרעה ומלך גרר בקחתם את שרה,
והלחמו בד' מלכים, והרי נסיגות הללו אינן אלא ייסורין, וייסורין
נסיגות הן, ושניהם דבר אחד כעצמו, ולא שנקראים בשני שמות מצד
שתי בחינות, ולפיכך כשהוא מורה בנסיגות שבאים על לא פשע, כמו
ששמן מוכיח עליהן כן ראוי שנאמר כן בייסורין של אהבה, ועוד אדבר
על ענין הנסיון בע"ה ²²⁶. ולזה אחשב, שלפי שאמר אברהם להקב"ה,
במה אדע כי אירשנה, והביאו לומר כך מפני שיצטרך לקיום ייעוד
הארץ צדקת זרעו כמו שכתבתי ²²⁷, השיבו השי"ת ואמר לו כלשון שאלתו
עצמה, ידוע תדע כי יבואו זרעך בשעבוד ועיינוי כאפל ומחשך אשר יקרה
להם, יצקו תמיד אלי, (ולזה) [ולא] ימשכו אחר התאוות הגופניות, ולזה
יהיו יותר נכונים לאהבה וליראה אותי, וזה מצד שיסבלו מן התלאה
ומן האותות והמופתים אשר אחדש על דבר גלותם, ורמז זה באומרו,
וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי גו', כי במשפטי עליהם יראו את ידי
ואת גבורתי. וכבר מפורש בתורה שמוה הצד היה עליהם יותר קל
להשיג המדריגה היותר גדולה לאהבת השי"ת ויראתו, אמר ²²⁸ ועתה
ישראל מה ה' אלהיך שואל מעטך כי אם ליראה גו', ולמה שבא זה
הכתוב על המעלה היותר גדולה, והיה לאהוב השי"ת ולעובדו בכל נפש

חילופי נוסחאות

על ב מ. ג. 34 והרי | והנה ב מ. חסר ג. נסיגות | והנסיגות ג. אלא | אלא על מ.
35 בעצמו | בעצמן ג. בשני | בשתי ב מ. בב' ג. 36 ולפי | לפי ג. כשהוא
כמו כשהוא ב; שהוא ג. 37 כן | הן ג. 38 על ענין | בענין ג. הנסיון |
הנסיגות ג. שלפי | שלפני ב מ. להקב"ה | להב"ה מ. לאלק"ם ג. 39 כי אירשנה
חסר ב מ. שיצטרך | שנצטרך ג. 40 כמו | וכמו ג. 41 עצמה | עצמו ב.
יבואו | גר יהיה ב מ. גר יהיה זרעך בארץ לא להם כי יבאו ג. מאפל ומחשך | ומאפל
ומחשך ב מ. ומחשך ומאופל ג. 42 להם | אליהם ג. תמיד אלי | (בין השיטין
תוקן אלי תמיד); אלי תמיד ב מ. ג. ולזה | ולא ב מ. ג. אחרי | אחרי ב מ. ג.
התאוות | ב מ. תאוות ג. 43 וליראה | חסר ב מ. מצד | מצד מה ב מ. חסר ג.
(בין השיטין כתו' מצד). 44 ומן | ומצד ב מ. על דבר | בענין ג. זה באומרו | בזה
באמרו ג. 45 חסר ב מ. ג. את ידי ואת גבורתי | את אותותי ואת גבורתי ג.
47 המדריגה | מדרגה ב מ. לאהבת | מאהבת ב מ. ג. את ה' אלקיך
ללכת בכל דרכיו ולאהבה אותו וגו' ב מ. זה | חסר ב מ. ג. 49 והיא | והיא
ב מ. והוא ג. 49 ולעובדו בכל | ולעבדו בכל לב ובכל ב מ. נפש ובכל מאד |

הערות

שעוועל כתבי רמב"ן ח"א עמ' רסח). 226 להלן כב, א. 227 למעלה
פסוק ה. 228 דברים י, יב.

ובכל מאד, כשואל דבר קל, ויהיה זה מן התימה נתן טעם לדבריו בשמים
 ואמר ²²⁹ וידעתם היום כי לא את בניכם אשר לא ידעו ואשר לא ראו
 את מוסר ה' אלהיכם וגו' ואת אותותיו ואת כל מעשיו אשר עשה בתוך
 מצרים לפרעה גו' ואשר עשה לחיל מצרים למסיו ולרכבו גו', וסיים דבריו
 ואמר, כי עיניכם הרואות וגו' והוא כאומר, עם היות שיהיה זה קשה אצל
 בניכם אין ראוי שיקשה אצלכם, אבל הוא קל מאד כמו שאפרש כל
 הפרשה ²³⁰. הנה נראה מבואר שגלות מצרים מצד צרתם ושעבודם מצד
 מה שראו בו מנפלאות השי"ת ²³¹ ולאבהה אותם, ולזה היו ראויים
 שתתקיים בהם ייעוד הארץ, וכבר או"ל בכרכות ²³² ג' מתנות נתן
 הקב"ה לישראל וכולן לא נתן להם אלא בייסורין ואלו הן תורה וארץ
 ישראל ועולם הבא. והנה הודיעהו מה שהיה איפשר שיסופק ייעוד הארץ
 מצד זרעו, ואמנם לא הוצרך לבאר מצד מה שהיה איפשר שיסופק מצד
 אנשי כנען, כי גם שיעשו תשובה ארצם ראויה לבני שם מצד העבדות
 שנתחייבו בה להם. והבין זה אכרחם כי אחרי שכרת עמו ברית אי אפשר
 שישתנה. ואמנם חשבון הד' מאות נמנה משנולד יצחק לפי דעת רז"ל ²³³
 כמו שכתב רש"י ז"ל. ולזה אמר, ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה,
 אין ענינו [כ]ל הארבע מאות שנה יתמיד עליהם עבדות ועינוי, אבל
 ענינו שיעבדום ויענום זמן מה עד סוף ארבע מאות שנה התחלת
 החשבון, והודיעו קץ הגאולה וסוף השעבוד, ולא הודיעו המשכת ימיו
 כדברי ר"א ²³⁴, וכבר אמר בספר שופטים ²³⁵ ותשקוט הארץ שמונים שנה,

חילופי נוסחאות

נפשו ובכל מאדו ג. 50 קל | קל מאד ב. ג. מן התימ' | מהתימ' ב. מ.
 52 את מוסר — גו' | וכו' ב. מ. כל | חסר ב. מ. 53 גו' ואשר — גו' | חסר ב. מ.
 54 וגו' | את כל מעשי ה' הגדול אשר עשה ב. מ. 55 אצלכם | עליכם ב. אליכם מ.
 56 הפרש' | הפרשה בע"ה ב. מ. צרתם ושעבודם | שעבודם וצרתם ב. מ. מצד
 ומצד ב. מ. 58 שתתקיים בהם | שיתקיים ב. שיתקיים מ. 59 נתן להם |
 נתנו ב. מ. בייסורין | על ידי ייסורין ב. מ. ואלו | אלו ב. מ. וארץ ישראל | וישראל ב. מ.
 60 תודיעהו | הודיעהו ב. מ. ייעוד הארץ — שיסופק | חסר ב. מ. 63 שנתחייבו |
 מ. שנתחייבם ב. בה | בא ב. מ. אחרי | אחרי ב. מ. 64 לפי | כפי ב. מ. 66 של
 הד' | של הד' ב. מ. יתמיד | יתמרד ב. מ. 67 שיעבדום | שישעבדום ב. מ.
 69 שנה שאין ענינו שיהי' ימי השקט שמונים שנה | לפי כתיב ב. מ. שנה א.

הערות

229 שם יא. ז. 230 רבנו הרחבי פירושו בדרשותיו דרשות הר"ן הדרוש הי'.
 231 נראה שיש לתקן כאן ואפשר שצריך להוסיף: יבואו ליראה. 232 ה. א.
 233 סדר עולם פרק ג. פרקי דרבי אליעזר פרק מה. 234 אבן
 עזרא כאן. 235 ג. ל. 236 כל הענין ברלב"ג (כה. ע"א):

[שאינן ענינו שיהיה ימי השקט שמונים שנה], אבל היה ההשקט עד סוף
 שמונים שנה (ב)[מ]עת התחלת השעבוד ²³⁶. וכבר העיד השי"ת על זה
 באומר, ואתה תבא אל אבותיך בשלום וגו', וענינו לא תחשב שהשעבוד
 והעינוי יתחיל מעת התחלת החשבון הארבע מאות שנה, שאיננו כן,
 שאתה עם שתראה זרעך לא תראה מן ה(מ)שעבוד זמן העינוי כבר, וכבר
 הורו בזה שלא יתחיל השעבוד מתחלת מנין הד' מאות שנה.

[יד] וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי וגו'. נבוכו רבים ²³⁷ מאחר
 שהשי"ת סבב זה הגלות, למה יפרע מן המעבידים, והרי הם מוכרחים
 במעשיהם ומקיימים גזרתו, והחמיר הרמב"ם ז"ל שאלה זו בספר המדע ²³⁸
 עד שהוצרך לומר כי למה שלא יגזור על איש ידוע שיעבדו ויענום,
 אלא על הכלל, לזה נפרע השי"ת מן המעבידים מן המענים. ואני תמה ²³⁹
 למה תחוייב השאלה הזאת בכאן יותר משתחוייב על כל מה שגמלהו
 השי"ת, כי השי"ת לא אמר שיעיר המצריים, או אי זו אומה שיענו ישראל
 ויעבדום, אבל אמר כמגיד עתיד ידוע תדע, שיתגלגל הענין מצד מנהגו
 של עולם שיהיה זרעך גר בארץ לא להם ושהם יעבדום ויענו אותם
 מצד הנעת עצמם, לא שיניעם השי"ת ²⁴⁰, כמו שהיה הענין בסוף שרצו

חילופי נוסחאות

71 השי"ת | הש"י לאברהם ב. מ. 72 וגו' | תקבר בשיבה טובה ב. מ.
 73 מעת | למנות ב. מ. החשבון | חסר ב. מ. 74 שאתה | כי אתה ב. מ. כבר |
 חסר ב. מ. 75 הורו | הורה ב. מ. שנה | חסר ב. מ.
 [יד] 1 וגו' | חסר ב. מ. 2 סבב | סיבב ב. מ. 3 שאלה זו | זאת השאלה ב. מ.
 4 יגזור | גזר השי"ת ב. מ. 5 מן המענים | ומן המענים הפרטיים ב. מ. ואני | ואין
 דבריו נכונים וכבר השיגום חכמי הדורות הראשונים ואני ב. מ. ואני א. 6 על
 כל | על ב. שגמלהו | שיגמלהו ב. מ. 7 השי"ת הש"י או יענישיהו ב. מ. שיעיר |
 שהוא ייעוד ב. מ. זו | זה ב. מ. ישראל | את ישראל ב. מ. 8 ויעבדום |

הערות

ואין הרצון שיהיו ימי העבדות והעינוי ת' שנה אבל יתמיד העבדות עד סוף ת'
 שנה מעת הולד יעקב, וכבר תמצא אמרו בספר שופטים ותשקט הארץ שמינים
 שנה, שאין הרצון בו שיהיו ימי ההשקט שמונים שנה אבל היה ההשקט עד סוף
 שמונים שנה מעת התחלת השעבוד, וכמוהו ימצאו רבים בספר שופטים כמו
 שביארנו שם. 237 ראה שמונה פרקים לרמב"ם פרק ח ביצירה האנושית.
 238 הלכות תשובה פרק ו הלכה ה. 239 ראה השגת הראב"ד שם. רמב"ן
 בפירושו כאן לפסוק יד ותוי"ט לאבות פ"ב סוף משנה ו. 240 ראה משך
 חכמה לגאון רבי מאיר שמה מדוינסק שתירץ כך מעצמו שיטת הרמב"ם שיפה
 היה אומר אילו אמר הכתוב בלשון ציווי שיעבדו במ הגויים, אבל כאן אמר

להתחכם להם, פן ירבה²⁴¹, ואמנם הניחם השי"ת להרע אליהם למה שנמשך מזה תועלת לישראל כמו שכתבתי²⁴². אבל לא הניחם השי"ת לזה כלל, ולזה אמר, וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי גוי, כלומר עם שהודיעך שכן יהיה בלא ספק, עכ"ז אעניש המעבידים, כי אנכי לא הניעתיים בזה, ואחר שהיה זה כן, למה יהיו המצריים יכולין להפטר מצד שהודיע השי"ת זה לאברהם, והרי אחר שנדע ונאמין כי השי"ת צופה ומביט עד סוף כל הדורות, ושהיה ידוע אליו כל מה שישתעבדו המצריים בישראל, לא שידומה שיתבטלו כלל מצד שהודיע השי"ת זה לאברהם²⁴³. לא נשאר אם כן תמה בזה, אלא השאלה שהנית הכוללת איך יעניש השי"ת אדם מה ברשעו, כי אחר שהוא יודע שהוא עתיד לחטוא אי אפשר שלא יחטא, שאם לא כן היתה ידיעתו בחלוף מה שהיה. עם זו השאלה איננה קשה אצלי, מצד שאין מעשי האדם נמשכים אחר ידיעת השי"ת [אבל ידיעתו נמשכת למה שיבחרו האדם, והוא שהשי"ת נתן לאדם בחירה שיעשה כל אשר יחפוץ בתורתו ועבודתו, אבל מצד שלא יפלא מהשי"ת דבר, הוא יודע כמה שיבחר, ואין לאדם יותר הכרח על כל מעשיו מצד שידע השי"ת מה שיבחרו, אבל אצל האדם שיהיה גמור ידע השי"ת זה אי לא ידע, אחר שידעתו נמשכת במה שיבחרו. וידעתי שהרבה מן המעיינים לא יקבלו זה, אבל למה שאחשבהו אמת גמור לא

חילופי נוסחאות

ושישעבדום ב. מ. 12 מזה תועלת | תועלת מזה ב. מ. 13 גוי | חסר ב. מ. 14 בלא | בלי ב. מ. אעניש | העניש ב. מ. 15 הניעתיים | צויתים ב. מ. זה | חסר ב. מ. 17 ידוע | נודע ב. מ. 18 שידומה | ידומה ב. מ. שיתבטלו | שינצלו ב. מ. 19 השנית | הישנה ב. מ. 20 עתיד | עמד ב. מ. 21 שאל"כ | שא"כ ב. מ. 22 שהיה | שהיה ב. מ. עם | וגם ב. מ. אחר | אחרי ב. מ. 23 השי"ת | אבל ידיעתו נמשכת למה שיבחרו האדם והוא שהשי"ת | לפי כתי"י ב. מ. השי"ת א. 25 במה | מה ב. מ. כל | חסר ב. מ. 28 זה | זה ממה שהחמירו בשאלה זו הראשונים

הערות

דרך ספור ועבדום וענו אותם ולכן נענשו שמן הדין אינם רשאים בני נח שהוזהרו על הדינים להיותו כפויי טובה שהם נתעשרו מיוסף ולבסוף לא ידעו אותו ולכן נענשו. 241 שמות א. י. 242 למעלה טו, יד. 243 באברבנאל פסוק י"ב; ומפני זה היה דעת הר"ן שגלות מצרים לא היה עונש עון כלל ושלא נגזר עליו גזירה מאת השם ושמאמר ידוע תדע כי גר יהיה זרעך הוא הגדת העתידות שהגיד לו שזרעו ירד מצרים מפני זלעפות רעב ושחרי מות שמה השבטים שהיו מגינים עליהם בזכותם בניהם וזרעם יתכלכלו בכלוכי מצרים ועבודותיהם הזכות ותסור מהם השגחת השם ובהיותם בלתי מושגחים יתגברו עליהם המצרים בודונם ורשעתם כמו שתתגבר אומה על אומה למשול עליה ושבזה האופן ישימום למס

נמנעתי מלכותבו, אמת שיחוייבו שאלות על מה שקרה מטבע האפשר מצד ידיעת השי"ת הקודמת אין זה מקוים, אבל מצד צדקו וישרו בדרך הגמול והעונש לא אראה בזה (קושר) [קושי].

[טו—כא] ודור רביעי ישובו חנה. רצה בזה הדור הרביעי מהזרע אשר יגלה בארץ לא לו, וכן היה כמו שכתב רש"י ז"ל בפירושו²⁴⁴. ואחר ספר, שנכתר זה הכרית אחר שקיעת החמה לאחר שהחשיך לגמרי, למה שכתבתי²⁴⁵, מן הסבה, והוא שעבר כבוד השי"ת כדמיון תנור עשן שהיה בתוכו לפיד אש בין הגזרים, והוא משל לכריתת הכרית²⁴⁶. ואחשב כי למה שספק אברהם ואמר כמה אדע, אמר זה הלשון, לזרעך נתתי גוי, והוא כרומז אליו, שאין ראוי שיסופק בזה כלל, כמו שלא יסופק במה שהיה כבר [ש]אי אפשר בשום פנים שלא יהיה. והכתיבו שיירש זרעו עשרה עממין, ולמה שלא ירשנו מהם כי אם [שבעה] הוא מוכרח שתושלם זאת ההבטחה לימות המשיח כדברי רש"י ז"ל²⁴⁷, ואז נוסף ליירש על מה שיירשנו הקיני והקניזי והקדמוני (שהר) [שהם] הר שער עמון ומואב, כמו שהודיענו חז"ל²⁴⁸ ועז"א²⁴⁹ אדום ומואב משלות ידם גוי.

[טז, א—ג] ושרי אשת אברהם לא ילדה לו. אחשב שכיוון באומרו, לא

חילופי נוסחאות

לפי כתי"י ב. מ. זה א. למה | מה ב. מ. 29 שיחוייבו | שיחזרו ב. מ. שיחזרו ב. מ. 30 מקוים | מקומם ב. מ. וישרו | וישרו ב. מ. קושר | קושי תקנתי ע"פ ב. מ. [טז—כא] 4 שכתבתי | שזכרתי ב. מ. 7 כרומז | כאומר ב. מ. 8 א"א | שא"א ב. מ. יהיה | היה ב. מ. זרעו | זרע ב. מ. 9 עשרה | עשר ב. מ. הוא | שבעה הוא ב. מ. 10 זאת | זו ב. מ. 11 והקניזי והקדמוני | וקניזי וקדמוני ב. מ. שהם | לפי כתי"י ב. מ. שהר א. 12 חז"ל | רז"ל בבבא בתרא ב. מ. ועז"א | ועל זה אמר ב. מ. גוי | ובני עמון משמעתם ב. מ.

הערות

עובד וכן היה עד שצעקו אל ה' ומפני תפלתם וזכות אבותיהם השגיח בהם והוציאם ממצרים ושבזה האופן היה גלות מצרים ממה שבטבע ברשעת הגוים ולכן היו המצריים חייבים לעונש ומכות רבות ויציאתם משם היתה בהשגחה נפלאה וכנגד הטבע בגאולת עם חלוש מוכה ומעונה מיד חזק ממנו לא בחיל ולא בכח אנושי כ"א במסות ומופתים אלהיים ונשארנו כלנו משועבדים לו יתברך על כל הטובה אשר הפליא לעשות עמנו. 244 רש"י לפסוק טז. 245 למעלה פסוק יב. 246 ברלב"ג (כה, ע"ב): והנה כששקע השמש היה חשך גדול לאברהם במראה הנבואה וראה מתוך החשך שכבר עבר בין הבתרים האלת כבוד ה' בדמיון תנור עשן שיהיה בתוכו לפיד אש, וזה משל לכריתת ברית. 246 לפסוק יט. 247 בבא בתרא גו, א. וראה גם בר"ר פרשה מד, כג. 248 ישעיה יא, יד.

ילדה לו, שיעקר התעוררות שרי לא היה למה שלא ילדה, [אבל מה שלא ילדה לו], כי היא היתה מצטערת יותר במה שלא ילדה לאברהם, יותר כמה שהיתה מצטערת על עצמה כשלא היה לה בן, ולזה רצתה לסבב על כל פנים שיוולד בן לאברהם. ולזה אמרה אליו הנה עתה שעברו עלינו עשר שנים מעת היותנו בארץ כנען, כמו שנאמר בסוף הפרשה, הנה נא עצרני ה' מלדת, ולזה אחלך, בא אל שפחתי, כי אולי תוליד ממנה ויהיה גם לי בן. ויהיה אבנה מלשון בן, כדברי ר"א²⁴⁹. ואמנם²⁵⁰, פשט הענין מורה שאולי לזאת הסבה תוליד גם היא, וכן אמרה גם רחל ליעקב, והוא ענין זה²⁵¹. ואספק אולי כי כמו שהודיענו ר"ל שהבן היוולד ישנה מערכת אביו, כאמרם²⁵² בית תינוק ואשה אף על פי שאין נחש יש סימן, לזה גם כן אולי בן השפחה ישנה מערכת גבירתה, או ישנה מערכת אביו המחייבת שלא יוליד משרה (כידוע) [כידוע].

ואמר ששמע אברהם לקול שרה, וזה הלשון מורה כי היתה קשה לאברהם שיזדוג עם הגר השפחה, מצורף, שחשש אולי יתקיים בבניה מה שהבטיח השי"ת לאברהם, לזרעך אתן את הארץ, ולא רצה זה כן בשום פנים, אבל למה שאמרה שרה אולי אבנה ממנה לאהבתו אותי²⁵³ ולרוח הקדש שבה²⁵⁴, במל דעתו מפני דעתה. ועם כל זה לא מצא עם לבבו שיעשה זה מעצמו, אבל ספר ששרי לקח' הגר ונתנה אותה לאברהם אישה.

ואמר ש(י)היה זה, מקץ עשר שנים לשבת אברהם בארץ כנען, וכתב רש"י ז"ל, מועד הקצוב לאשה ששהתה עם בעלה עשר שנים ולא ילדה חיוב

חילופי נוסחאות

[טו, א—ב] 3 כי היא | אבל למה שלא ילדה לו כי ב מ, 4 ולזה רצתה | ולכן יצתה ב מ, 6 שנא | שאמרו ב מ, הנה נא | כי ב מ, 7 אחלך | אחלי ב מ, 8 גם לי בן | ויהיה ג"כ אלי לבן ב; ויהיה גם אלי לבן מ, 9 אמרה גם | ב; גם אמרה ב, 10 ואספק | לספק ב מ, 13 משרה | משרה ב (בשולי הגליון תוקן מצרה); מצרה מ, 14 שרה | שרי ב מ, 15 שהבטיח | שהבטיחו ב מ, 16 רצה | ירצה ב מ, 17 אותו | אותה ב מ, 19 אותה לאברהם אישה | לאשה ב (בשולי הגליון כתוב אותה לאברהם); אותה לאברהם לאשה מ, 21 שיהיה |

הערות

249 אבן עזרא כאן. 250 לקמן ל, ג. 251 כזה ברלב"ג (כה, ע"ג); אולי אוכה בסבתה שיהיה לי זרע וכמו זה הענין מצאנו ברחל שאמרה ליעקב ולא נתבארה לנו הסבה בזה וכו'. ומן הדומה שהכוונה היתה בזה להפך מוגה כדי שיתכן לה ההריון. 252 חולין צה, ב. 253 בראשית רבה פרשה מה, ג; וישמע אברהם לקול שרה ר' יוסי אמר רוח

לישא אחרת, לשבת אברהם בארץ כנען, מגיד שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו מן המנין, לפי שלא נאמר לו ואעשך לגוי גדול עד שכל לארץ ישראל²⁵⁴, ומתוך לשונו זה נראה שהוא סובר שזה נאמר בפרק הבא על יבימתו²⁵⁵ ללמדך שאין חוצה לארץ עולה לו מן המנין, אין עניינו לדורות, אלא לאברהם בלבד מפני שהיה עקור, (ולזה) [ולא] זכה בחוצה לארץ לבנים, וכשכל לארץ מקום שהוכסה לו להיות לו זרע שה(י)ה עמה עשר שנים, וכיון שלא ילדה ראה שלא זכה ליבנות ממנה ונשא הגר. אבל הסכמת האחרונים ז"ל²⁵⁶ שהדין שזה ככל אדם²⁵⁷, שאם היתה אשתו בחוצה לארץ אי זה זמן ואחר כך בא לארץ שנותנין לו זמן עשר אחרי בואו²⁵⁸.

[ד] ויבא אל הגר. אמר שאחרי ראותה לאדוניה חשבה שכבר יצאתה מענין השפחות, ולזה זלזלה בכבידה יותר מדי, והנמשך מוכח בן כמו שאפרש. ולזה אמרה שרי לאברהם שתלונת המסה עליו [ויהיה אומרו חמסי עליך חסר הנסמך, ואמנם תלונתה היתה עליו] היתה מצד חשבה כי לולי שהכירה הגר באברהם שדעתו שלא תהיה שפחה עוה, לא היתה

חילופי נוסחאות

שהיה ב מ, וכ' רש"י ז"ל — כנען | חסר ב מ, 24 לו י לה ב מ, 27 לאברהם | לאברהם ב מ, ולזה | ולא ב מ, 28 לבנים | בבנים ב מ, שהיה | שהה ב מ, 30 ז"ל | חסר ב מ, 31 היתה | שהה ב מ, 32 עשר, י' שנים ב מ, [ד] 1 הגר | הגר ותהר ב מ, ראותה | ראייתה ב (בשולי הגליון כתוב הרייתה). 2 בכבודה | בגבירתה ב מ, כן כמו | במובן ב; כמו כן מ, 3 שרי | שרה ב מ, עליו היתה | עליו ויהיה אומרו חמסי עליך חסר הנסמך ואמנם תלונתה היתה עליו ב מ.

הערות

הקודש כמד"א (שמו"א טו, א) ואתה שמע לקול דברי ה'. 254 לשון רש"י ע"פ תוספתא יבמות פ"ח ה"ה. 255 יבמות סד, א. 526 כתב הגהות מימוני על הרמב"ם הלכות אישות פט"ו ה"ח אות ד: והנה לא חילק (הרמב"ם) בין א"י לחו"ל, וכן דעת רש"י שפירש בפירוש החומש מקץ עשר שנים לשבת אברהם בארץ ללמדך שאין ישיבת חו"ל עולה לו מן המנין, וזהו דוקא באברהם, אבל התוס' פירשו דקאי אכל אדם, וכן דעת ס"ה וכן ראב"ן וכן ראב"ה עכ"ל. ועיין רמב"ן כאן מש"כ בזה. 257 וטעמם שאולי חטא ישיבת חוצה לארץ גרם לו ולא האשה הלזו. ואין לפרוק דילמא שאני אברהם שנצטוו ללכת ארצה כנען ולכן חלה מניעת פרי הבטן בישיבת חו"ל אבל שאר בני אדם לא (ספר צדה דרך) ולפי שיטת הרמב"ן בסה"מ (מצוה ד' שהשמיטה הרמב"ם) ובבאורו במדבר לג, נד. דיישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה מן התורה ונמצא כל איש מישראל מצווה ועומד עליה. (כור זהב). 258 ואין ישיבת חו"ל עולה לו מן המנין שמא זכות ארץ ישראל תעמוד לו אבל לדריים בחו"ל ודאי אם שהו עשר שנים

מולולת בגבירתה, ולמה שלא היה מוחה בה גם כן. ושרה לכבוד אברהם לא היתה רוצה להוכיחה וליסרה אחר היותה אשתו, ולזה השיבה אברהם שלא היה דעתו שתהיה יוצאת מכלל השפחות, ושלא תחוש לכבודו ליסרה, כי היא שפחת[ה] [ה] כוונת הראשון בידה²⁵⁹. ואמנם שפחה לו שייסר אותה אבל לא לו²⁶⁰, כי שפחת מלוג היתה כמשו"ל בב"ר²⁶¹, ולזה תעשה לה כטוב בעיניך ואל תחוש לכבודי כלל, ושרי להשיבה אל הראוי לטוב לה ענתה אותה והשתעבדה בה בקושי יותר ממה שהיתה להשיבה אל המיצוץ והיא ברחת מפניה שלא מדעתה כמשפט בורחת מתחת גבירתה.

[ז–טו] וימצאה מלאך ה' וגו'. ענין הפסוקים הנמשכים זר אצלי מאד, לכופלו בכל דיבור ודיבור, ויאמר לה, ולא נמשך דיבור המלאך כמו שהיה ראוי, וכבר נתעוררו ז"ל בזה²⁶², ולמה שהקדים אמרו, הרכה ארכה את זרעך, לאמר הנך הרה ויולדת בן וקראת שמו ישמעאל, אשר היה ראוי שיוקדם, כי הוא הנולד ראשונה וממנו הרכה זרעה²⁶³. [וכן] היה ראוי שיאמר אליה תכף כי שמע ה' אֵל עניך, כי בזה ישיבנה. ולמה שאמר, וקראת שמו ישמעאל כי שמע השם אל עניה, וידוע שהשי"ת לא נתן לה זה הבן למה ששמע בענייה כמו שכא הענין באמהות,

חילופי נוסחאות

5 דעתו | חסר ב מ, 8 יוצאת | מוצאת ב מ, 9 שפחת | שפחתה ב מ, ואמנם | ואיננו ב; ואיננה מ, 10 לה | לו ב, 13 להשיבה | רגילה להשיבה ב מ, המיצוץ | המצוץ ב מ, כמשפט | כשפחה ב מ, [ז–טו] 1 וגו' | חסר ב מ, זר | זה ב מ, 3 אמרו | אומרו לזה ב מ, 4 לאמר | לומר ב מ, 8 שהשי"ת | כי השי" ב מ, לה | חסר ב מ, 9 היה | היתה ב מ,

הערות

ולא זכו לעולם לא יזכו לבנות הימנה וכופין אותו להוציאה. (לשון הרמב"ן בחדושי ליבמות שם). 259 אפשר שכוונת רבנו שעדיין היא שפחתה כפי שהיתה מאז ומתמיד. 260 ראה מדרש הגדול לך לך טו, ו עמ' רסה: מגיד הכתוב שבחו של אברהם אבינו ונפש שפלה שהיתה בו שלא חשקה נפשו בה אלא אמר לה הנה שפחתך בידך עשי לה הטוב בעיניך. 261 פרשה מה, א. 262 בר"ר פמ"ה ז: כמה מלאכים נידווגו לה ר' יוסי בר חנינא אמר חמשה בכל מקום שנאמר אמירה מלאך, ורבנן אמרי ארבעה בכל מקום שנאמר מלאך, וראה רש"י לפסוק ט, ובאברבנאל השאלה ה': למה נכפל בכל דיבור ודיבור ויאמר לה מלאך ה' ולא נמשך דבור המלאך כלו יחד באמירה, וכבר נתעוררו בזה חז"ל בדרשותם. 263 השאלה הובאה באברבנאל השאלה הח': כמה שאמר לה המלאך ראשונה הרבה ארכה את זרעך ואחריו אמר לה הנך הרה ויולדת בן,

כי עניה לא היה אלא אחרי אשר הרתה ממנו²⁶⁴. ולזה אחשב בקשר אלו הפסוקים מה שאפרש, והוא, כי הגר לא היתה ראויה מצד עצמה שיבוא אליה המלאך אשר ידבר עמה, כמו שתמהה בעצמה ואמרה, הגם הלום ראיתי אחרי ראי, ואמנם הוצרך שידבר אליה המלאך להשיבה אל שרה, ולזה דבר עמה דבור מקצר דבר אחר דבר, כי אם היתה שבה בדיבור הראשון לא היה מוסיף לדבר אליה עוד, כי לא היתה הכוונה לנכא אותה, אבל להשיבה אל שרה לבד. אמנם כשראה המלאך שלא הספיק הדיבור הראשון, ולזה הוסיף גם את השני גם את השלישי גם את הרביעי²⁶⁵, כמו שאפרש. והוא שראשונה אמר לה, הגר שפחת שרי, וקראה בשם הזה כאומר עודך שפחת שרי לא תחשבי זולת זה. אי מזה באת ואנה תלכי, ועניינו איך לא תעלי על לך מאי זה בית את מוצאת ואנה תלכי, התמצאי בית נכבד כמוהו, וכבר נרמז זה בתרגום ירושלמי²⁶⁶, ולו היתה הגר שומעת לתוכחתו לא היה מדבר המלאך אליה עוד, אבל לא היה כן, כי השיבו [עם היות] שהיא גברתי כדברך, מפניה אנכי בורחת כמשפט השפחות הבורחות אשר לא יוכלו לסבול העבודה הקשה. וכבר אז"ל בב"ר²⁶⁷ אם אמר לך חד אוניך החמר לא תחוש תרין עתה²⁶⁸

חילופי נוסחאות

11 שיבא | שיראה ב מ, 13 שבה | שנה ב מ, 16 ולזה | לזה ב מ ג, 17 כמו | וכמו ב מ ג, שראשונה | כי ראשונה ג, 18 וקראה | והראה ב מ, בשם הזה | בזה השם ב מ, כאו' | חסר ב מ, אט | אהה ג, 21 ולו | אלו ג, לתוכחתו | בתוכחתו ג, המלאך אליה | אליה המלאך ב מ ג, 22 שהיא | עם היות שהיא ב מ ג, 24 או"ל | אמרו ב מ ג, אם, מתלא א' אין ב מ; אמי מתלא אם ג, החמר | רחמר ג, 25 יאמר | יאמרו ב מ; יאמי ג, אחד | חסר ב מ; אדם ג,

הערות

והיה ראוי שתקדם ההודעה בלידת הבן ואחר כך שירבה את זרעו ממנו. 264 באברבנאל השאלה הט': באמרו וקראת את שמו ישמעאל כי שמע ה' את ענייך וידוע שהשי"ת לא נתן לה הבן למה ששמע בעניה כי אם בעבור אברהם, כי עניה לא היה אלא אחרי שהרתה ממנו. 265 באברבנאל (פי"ז, ב) כתב הדברים האלה ולא הזכיר שם רבנו בזה: והנה לא זכתה לזה הגר לא מפאת עצמה כי אם בזכות אברהם כדי להשיבה אל ביתו ושלא תפיל העובר אשר בקרבה, ולכן היו דברי המלאך אליה קצרים דבר אחר דבר, כי אם היתה שבה בדבור הראשון לא היה מוסיף לדבר אליה עוד. אמנם כשראה המלאך שלא הספיק הדבור הראשון הוסיף גם את השני גם את השלישי גם את הרביעי. 266 ראה תרגום יונתן שתרגם "ולא תיולין" לשון עתיד, ולא תרגם כאונקלוס שתרגם: ולאן את אולא. לשון הווה. 267 פרשה מה, ז: אם אמר לך חד אוניך דחמר לא תיחוש, תרין עבד לך פרוכי, והשווה גם לק"ט טו, ו ובהערות שם אות לב. 268 ראה

25 לך פרומביא, ועניינו שאם יאמר לך אחד שאזנך און חמור לא תחוש, אבל אם יאמרו אליך שנים זה אחר זה, שים פרומביא בפיך כמשפט החמורים. וזה צודק על מה שכתבתי, כי הגר אחר שהרתה חשבה להיותה משוחררת, ועם היות ששמעה [שאברהם] אמר לשרה הנה שפחתך בידך, ולא חששה עדיין ולא חשבה להיות שפחה, ולזה כשענתה שרה ברחת מפניה ולא רצתה לקבל מכות²⁶⁰. אבל כששמעה שהמלאך קראה בשם הזה ואמר אליה, הגר שפחת שרי, הוצרכה על כל פנים להודות, ואמרה, מפני שרי גבירתי אנכי בורחת, ומכל מקום לא נתפייסה עדיין לחזור, ולזה הוצרך המלאך לשוב לדבר עמה עוד ואמר אליה, שובי אל גבירתך [שאחר שאת מודה שהיא גבירתך מן הראוי שתשובי אל גבירתך] עם היות שתתעני תחת ידה. או, שהיתה הכוונה כי עיני שרה איננו כי אם לטוב לה, למען תקח מוסר.

וכבר הכיר בה המלאך שלא נתפייסה לשוב כשעמדה ולא ענתה עוד, ולזה הוצרך המלאך עוד לדבר עמה ולפייסה, ואמר לה מצד שולחה²⁷⁰, שירבה את זרעה עד שלא יסופר מרוב, ולכן ראוי אליה שתתנחם בזה ושתסכול עיניו שרה על כל פנים. ועם כל זה לא נתפייסה כי לא ענתה דבר, ולזה הוצרך המלאך עוד להודיעה מה שיהיה. ואמנם, הודיע אליה זה באחרונה למה שהוא מעניינו שלא ייטב בעיניה כמו שאפרש, אבל תשוב מצד ידיעתה זה אל גבירתה, והוא כאומר הוזקת לי להגיד אליך

חילופי נוסחאות

און | און ב. לא | אל ג. 26 אליך | לך ב ב ג. 27 החמורים | ב ב; החמורי ווי"ש בב"ר אסתרי קראך חמרא אכף אוכפאל את גפשי שנא' הגר שפחת שרי ג. צודק | צורה ב. מ. מה שכתבתי | מה שכתב ב. מה שכתב' מ. מ"ש ג. 28 ועם | עם ב. מ. אמר ג. | שאברהם אמר ב. מ. 29 בידך | בידך עשי לה כטוב בעיניך ג. ולא | לא ב. מ. ג. 30 מכות | ג. מרות ב. מ. שהמלאך | שגם המלאך ב. מ. ג. 31 הנה | שפחה ג. ואמר אליה | שאמ' לה ג. הגר | חסר ב. מ. 32 אנכי בורחת | חסר ב. מ. 33 לשוב | לחזור ג. 34 גבירתך שאחר שאת מודה שהיא גבירתך מן הראוי שתשובי אל גבירתך | לפי כתי' ב. מ. | גבירתך תחת ידיה שאחר שאת הודה שהיא גבירתך מן הראוי הוא שתשובי והתענית תחת ידיה ג. | גבירתך לא 35 עם היות — ידיה | חסר ג. שרה | שרה לה ב. מ. | שרה אליה ג. איננו | חסר ג. (בשולי הגליון כתו' לא היה). 37 המלאך | חסר ב. מ. ג. 38 עוד לדבר עמה | לדבר עמה עוד ב. מ. | לדבר עוד עמה ג. לה | אליה ב. מ. ג. 39 יסופר | יספר ב. מ. ג. אליה | חסר ג. 40 ושתסכול | ותסכול ג. 41 דבר | דבר זה ב. מ. הוצרך | חסר ב. אליה זה | זה אליה ב. מ. ג. 43 תשוב | תשוב עתה ב. מ. והוא | והיה ג.

הערות

בב"ר שם בחילופי גירסאות: עתד וכצ"ל ובגדפס: עתיד. 269 אולי צריך לתקן: מרות. 270 צ"ל: שולחה. 271 איוב למ. ב. 272 השווה

דבר שלא ייטב בעיניך, והוא, שהנך הרה ויולדת בן וקראת שמו, כשתקראי אותו תמיד כל היום, ישמעאל, לא שהיא תקרא אותו כן ביום הולדו, כי אברהם היה שקראו ראשונה בשם הזה, אבל המלאך הודיעה שכן יקרא. ואמנם, אמר אליה, וקראת שמו, למה ששמו מתיחס לעניינה, והנה כי השם שמע בעניה ויקל שעבודה ביום לדתו.

וסמך ואמר אליה, והוא יהיה פרא אדם, ועניינו לא תחשבי שמה שיקל מעליך השעבוד ביום הולדו יהיה לצמיחת מעלתו ולהיותו נרצה מהשי"ת, שאין הענין כן, אבל למה שיהיה מצד טבעו ומערכת מולדתו איש רע בלתי מקבל מרות ושעבוד [כלל, ולזה קראו פרא אדם שידוע מענין הפרא שאינו מקבל מרות כלל ושעבוד] כמו שאמר הכתוב²⁷¹ מי שלח פרא חפשי, והוא אומרו פרא אדם, כאלו אמר איש פרא²⁷², אבל להיות תכונות האדם הקודם והגובר ואמר פרא אדם. ואמר עוד, ידו בכל ויד כל בו, הוא ירצה להשחית הכל ולהיות ידו תקפה עליהם, ולזה יהיה שנוי לכל, ותהיה יד כל בו.

ואמר עוד, על פני כל אחיו ישכון, שעניינו שעם היות שיהיה לו אח יותר חשוב ממנו, אשר זה היה יצחק על פני הגדול ממנו, והקטן ברחוב יכין מושבו²⁷³ לא יווצו מפניהם כלל לחלוק להם כבוד, וכבר היה זה ענין ישמעאל (עד) שלא היה חולק כבוד ליצחק, עד שדו"ל בבבא בתרא²⁷⁴ מאי דכתיב²⁷⁵ ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו, הוא דקא חשיב ליה

חילופי נוסחאות

הוזקת | הוזקת ב. מ. ג. להגיד אליך | לדבר אליך ולהגיד ב. מ. 44 והוא | והנה ג. שהנך | כי הנך ב. מ. ויולדת | וילדת ב. ג. שמו | את שמו ג. 45 כן | ישמעאל ב. מ. 46 הולדו | הולידו ב. מ. ג. היה | הוא ג. בשם | השם ב. מ. 47 יקרא | יקראו ג. למה | לפי ג. לעניינה | עניינה ב. מ. 48 השם שמע בעניה | שמע השי"ת בעניה ב. מ. | שמע בענייה השם ג. ביום לדתו | בעת וביום לידתו ב. מ. 49 וסמך | ושמע ב. מ. ואמ' | ויאמ' ג. אליה | לה ב. מ. 50 מעליך | עליך ג. ולהיותו | להיותו ב. מ. נרצה | טוב אבל כי שמע ה' אל ענייך ג. מהשי"ת | להשי"ת ב. השי"ת; אצל השי"ת ג. 52 כלל ולזה קראו פרא אדם שידוע מענין הפרא שאינו מקבל מרות כלל ושעבוד כמ"ש הכתוב | לפי כתי' ב. מ. ג. | ושעבוד כמשי"א. 53 מי שלח | ושלח ב. מ. 54 והוא | והיה ב. מ. כאלו אמר | ג. | כלומר ב. מ. תכונות | תכונותו ב. מ. | תכונותו נוסח אל תכונת ג. 55 הקודם והגובר | הקדים הגובר ב. מ. ג. ואמר | והוא אמרו ג. 56 הוא | כי הוא ב. מ. ג. 59 אשר | ואשר ב. מ. 61 שדו"ל | שדרשו ז"ל ב. מ. ג. בבא בתרא | בב"ר ג. 62 מאי דכתיב | מדכתיב ב. מ. ג. דקא חשיב | דקחשיב ב. מ. ג.

הערות

פירוש הרמב"ן כאן. 273 ע"פ איוב כט, ז. 274 מו. ב. 275 בראשית כה, כה.

ליצחק מקמיה תשובה הוא דעבד ואדכריה ליצחק מקמיה כו'. כבר נראה
 מזה כי בעת רשעו לא חלק לו כבוד, או שירצה באומרו על פני כל אחיו
 ישכון שיהיה רב מאד מחנהו²⁷⁶, כמ"ש בסוף²⁷⁷ על פני כל אחיו נפל,
 ולהיות טבע ומערכת לישמעאל שלא יקבל מרות גם בעת לדתו והתחלת
 צמיחתו, הוסר המרות מהגר, כי מערכת הנולד מתיחס לאביו, כמו
 שהודיעו רז"ל, ואמרו²⁷⁸ בית תינוק ואשה אף על פי שאין נחש יש סימן.
 ומה שאמר אליה המלאך כי שמע השם את ענייך, אין עניינו שהש"ת
 שמע תפלתה וראה בענייה, כי כל מה שהיתה שרה מענה אותה היה
 כפי הראוי להטיבה באחריתה²⁷⁹. אבל למה שהכל נמשך מהש"ת אמר
 אליה כי שמע ה' בענייך, כי כבר מצאנו זר מזה, כי השם א"ל קלל את
 דוד²⁸⁰, ולזה הודיעה המלאך כי לא תחוש לשוב אל גבירתה מצד מה
 שהיתה מענה אותה, כי זה העינוי לא ימשך אבל יסור ממנה זה השעבוד
 ביום הולד העובר שבמעיה, ואין ספק (על זה) [שלוח] שבה, כי לא תחוש
 לעינוי ימים מספר. ובכלל כוונת המלאך לא היתה כי אם להשיבה אל
 שרה לא להגיד אליה עתידות, גם כי אין העתיד מכלל מה שראוי שתשמח
 בו, ולזה לא הגיד לאברהם. והגר העלובה למה שלא נתפייסה ממה
 ששמעה ולא ענתה על העתיד המוגד אליה דבר, אבל נתפייסה כמה
 שנתייחדה ראיית הש"ת אליה, וקראת שמו, אל ראי, והיתה הכוונה אצלי
 האל הנראה אלי, כי אמרה אם נראה אלי בכית אברהם לא היה מן
 התימא, כי לא מצדי אבל מצדו ומצד ביתו, כי כבר יראה מראות אלהים

חילופי נוסחאות

דמקרא ג. דעבד | דעבד ב; שעשה ג. 64 מזה | חסר ג. חלק | יחלוק ב. מ.
 לו כבוד | כבוד ליצחק ג. 66 טבע ומערכת | טבעו ומערכו ג. 67 מהגר | בו
 מהגר ב. מ. מתיחס | מתיחסת ב. מ. 68 שהודיעו | שהודיעונו ב; שהודיעונוהו מ;
 שהודיענו ג. ואמרו | חסר ב. מ. 69 את | אל ב. מ. ג. ענייך | עוניך מ.
 70 וראה | ראה ג. שהיתה | שהיה ב. מ. 72 בענייך | אל עניך ב. מ.; את ענייך ג.
 השם א"ל | ה' אמר לו ב. מ.; הש"י א"ל ג. 73 הודיעה | אמר אליה ב; אמר לה ג.
 כי לא | שלא ב. מ. לשוב לבא ב. 74 ממנה | ממנו ב. מ. 75 על זה
 שלוח ב. מ.; שבי"ן ג. 76 לעינוי | בעינוי ב. מ. אל שרה | חסר ג. 78 הגיד
 הוגד ב. מ. ג. והגר | והוגד ב. ממה | במה ג. 79 ולא | לא ב. מ. 80 הכוונה
 כוונתה ב. מ. ג. 82 לא | לא היה ג. מצדי | מצדה ב. מ. אבל | כי אם ג.
 83 מי | מה ב. מ. ג. מצטרף | מצורף ג. עם הראוי | חסר ב. שתייחד | שתייחד ב. מ;
 חסר ג.

הערות

276 ראה מה שפירש בזה באבן עזרא כאן. 277 להלן כה. יח.
 278 חולין צה. ב. 279 על פי דברים ח. טו. 280 שמואל

מי שאינו ראוי בהיותו מצטרף עם הראוי, וזה לסבות, אבל שתייחד
 הראייה אצלי זה לא חשבתי, ולזה קראתהו אל ראי.
 ואמרה, אחרי (ראה) [ראי], כאומרת כי די היה לי כפי עניינו לראותו
 בצירוף, ועל כן קרא הקורא לבאר [הזה] כאר ומי שהוא חי הנראה אלי,
 כי ראי למה שבא טעמו מלרע עניינו ראיתי אותו, וכן מורה לשון
 התרגום²⁸¹. ואלו היה עניינו הרואה אותי כמו שחשבו קצתם היה
 טעמו מלעיל²⁸².
 ואמרה הנה בין קדש ובין כרד, שעניינו עוד היום מפורסם במקום ההוא.
 וספר שנולד זה הילד ושאברהם אשר לא ידע דבר בדברי המלאך, כי
 אין ספק שלא הגידה לו הגר למה שלא ייטב בעיניו שיהיה בנו בכורו
 פרא אדם, קרא אותו ישמעאל כדברי המלאך. ואמר שם, בנו אשר ילדה
 הגר, לשלא היה ראוי שיקרא בנו במוחלט, אבל בנו מהגר.
 [יז, א—ח] ויהי אברהם בן תשעים ותשע שנה וגו'. כוונתי בפירוש הפרשה
 הוא, מה שאומר אין ספק שראוי שיהיה [לאברהם] כמצות הזאת קושי
 נפלא, וזה למה שהיה [כבר בן צ"ט שנים והיה חשוך בנים, אשר לזה
 לא היה ראוי שיעשה דבר שיחלשו בו איברי ההולדה, אבל היה צריך
 שיחזקו, ולהעיר על זה הקושי אצלו התחילה הפרשה להודיע שכבר
 היה בן צ"ט שנים כשהיה זה, עם היות שבא בסוף הפרשה²⁸³ ואברהם
 בן צ"ט שנה בהמולו וגו'²⁸⁴. ומה שהיה בזה מן הקושי לא הודיעו
 הש"ת ראשונה המצוה כפרט, אבל דבר עמו כמו שאומר, והוא שאמר
 אליו, אני האל שדי כי ביכלתי להמציא ולהשלים כל המצטרך.

חילופי נוסחאות

85 עניינו | עוני ב. מ. 86 לבאר | לבאר הזה ב. מ. ג. 87 ראי |
 ראיתי ב. מ. מלרע | למטה ב. מ. 88 ואלו | אלו ג. 91 אשר | חסר ב. מ. ג.
 כי אין — המלאך | חסר ג. 93 ילדה | ילדה לו ב. מ. 94 לשלא | שלא ב. מ.
 אבל בנו | אצל בכורו ב. מ.
 [יז, א—ח] 1 ויהי אברהם | ואברהם ג. תשעים ותשע שנה וגו' | תשעים שנה ותשע שנים
 ב. מ.; צ"ט שנה ג. כוונתי | דעתי ב. מ. ג. 2 שראוי | חסר ג. לאברהם במצוה
 הזאת (במצות מילה ג.) קושי נפלא וזה למה שהיה כבר בן צ"ט שנים | לפי כת"י ב. מ. ג;
 כבר בן צ"ט שנים א. 4 שיחלשו | שיחלשו בו ב. מ. ג. 5 להודיע | חסר ג.
 6 זה | חסר ג. היות | חסר ג. שבא | שכבר בא ב. מ. ג. 7 שנה | שנים ב. מ. ג.
 וגו' | חסר ב. מ. ג. ולמה ב. מ.; ולמה ג. (בין השיטין תוקן ולמה). 8 ראשונה
 המצוה | המצוה הראשונה ג. 9 האל | אל ב. מ. ג. ביכלתי | ביכולתי ב. מ.; ביכולת ג.

הערות

ב טז—י. 281 בתרגום לפנינו: אף הכא שריתי חזיא. 282 ראה
 אברבנאל (דף ריט, א). 283 להלן יז. כד. 284 ראה אברבנאל שאלה